S&D 6 2025
SOCIALISME DEMOCRATIE

Dereguleringsoperatie legt bom onder Europese wetgeving die mens en natuur beschermt

S&D SOCIALISME & DEMOCRATIE

JAARGANG 82 NUMMER 6 2025

Een uitgave van de Wiardi Beckman Stichting, wetenschappelijk bureau voor de sociaal-democratie
Verschijnt zes maal per jaar

Redactie
Paul de Beer
Meike Bokhorst
Wout Cornelissen
Patricia Dinkela (*eindredactie*)
Tessa Dool
Janneke Holman (*eindredactie*)
Ruud Koole
Annemarieke Nierop (*hoofdredactie*)
Arjan Reurink
Merel van Rooy
Rick Stegeman
Vera Vrijmoeth
Bram van Welie

De redactie verwelkomt bijdragen ter beoordeling. Kopij graag toezenden per e-mail naar send@wbs.nl

Redactieadres
Wiardi Beckman Stichting
Theresiastraat 13
2593 AA Den Haag

E-mail send@wbs.nl

Vormgeving
Jaap Swart

Abonnementen
Bel 06 206 12 852,
mail info@vangennep-boeken.nl
voor een abonnement of kennis-makingsnummer of meldt u zich aan via het formulier op www.vangennep-boeken.nl.

Uitgever
Uitgeverij Van Gennep
A-Lab, Overhoeksplein 2
1031 KS Amsterdam
info@vangennep-boeken.nl
06 206 12 852

Abonnementsprijzen per jaargang
- Student/aio/oio/Jong WBS/Jonge Socialisten: € 25
- Particulier Nederland: eerste jaar € 40,50, daarna € 84,50
- Instelling Nederland: € 164,50
- Proefabonnementen: € 15 voor 3 nummers
- Particulier buitenland: € 147,50
- Instelling buitenland: € 175,50
- Losse nummers € 17,50

S&D online
Gratis voor abonnees
Niet abonnees betalen € 2 per maand (per maand opzegbaar)
Aanmelden via send@wbs.nl

© 2025 Uitgeverij Van Gennep

Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Nederlands uitgeversverbond
mvw media voor vak & wetenschap

Genoeg te doen

De grootste dereguleringsoperatie sinds Thatcher is gaande, en niemand die het door lijkt te hebben. Elmar Smid schreeuwt het in zijn artikel bijna van de pagina's. Al die wet- en regelgeving waar onze politici in Europa zo hard voor gestreden hebben, dreigt tenietgedaan te worden. De Detacheringsrichtlijn waar Agnes Jongerius in 2019 zo enthousiast over kon juichen. De antiwegkijkwet waar Lara Wolters jaren zo hard voor gewerkt heeft in het Europees Parlement. Het is nog niet te laat dit tij te keren, maar dan moet er wel wat gebeuren. En snel.

Verder dit nummer: Joop van den Berg kijkt terug op het kabinet-Schoof. Was het niet toch beter geweest als Wilders zelf minister-president was geworden, vraagt hij zich met voelbare tegenzin af. Over het verlies van GroenLinks-PvdA bij de Tweede Kamerverkiezingen merkt hij op dat links altijd zwaar te lijden heeft van sociale en economische onzekerheid, weinig competent bestuur en oorlogsdreiging. Dat maakt kiezers behoudend.

Ook Wibo Koole en Frans Leijnse analyseren de verkiezingsnederlaag. En ook zij richten hun pijlen niet op de campagne of de lijsttrekker. Zij zoeken de verklaring vooral bij de fusie die maar blijft voortduren. De partijbesturen stelden zich het afgelopen jaar veel te voorzichtig en angstig voor interne tegenstellingen op en waren doordoor veel te procesgericht. De nieuwe partij is bovendien nog belast met de oude namen, en een onverwerkt verleden.

Verder dit nummer: aandacht voor het concept-beginselprogramma van de nieuwe partij (Hans Harbers en Gerard de Vries), voor het woonprobleem dat niet opgelost kan worden als niet ook de vermogensongelijkheid wordt opgelost (Louis Genet, Lian Heinhuis, Béla Hulsman en Wibo Koole), voor de sterk groeiende uitgaven aan defensie die op zichzelf nooit genoeg zullen zijn voor strategische autonomie van de Europese staten (Ben Dankbaar). En dan is er ook nog een interview met Vera Vrijmoeth en Tijmen de Vos naar aanleiding van hun boek 'Machtige mythes'.

Een goed 2026 toegewenst!

Annemarieke Nierop

Hermen Hoek en Marc van Osch zijn werkzaam als docent Nederlands op de OSG Hugo de Groot in Rotterdam. Met Vrijmipo bezorgen zij poëzie op bijzondere en onvermoede plekken.

Stel je voor: je leest iets wat je onmiskenbaar ontroert, maar het is lastig aan te wijzen waar die ontroering plaatsvindt. Zit het 'm in de woordkeuze, in de beeldspraak, in het ritme van de tekst? Of wordt je emotie vooral gewekt door dat wat er niet staat — maar waaraan je onwillekeurig denken moet? Het kan dan helpen om iemand anders het geschrevene voor te leggen — twee zien, weten én lezen immers vaak meer dan één. In mijn geval deed ik dat met klas 4VB. (Zevenentwintig zien, weten én lezen immers vaak meer dan één.)

We lezen het gedicht. Asija glimlacht bij de zeer oude moeders met meestal zeer oude zonen — die heeft alvast de ironie door die onmiskenbaar ook in het gedicht aanwezig is. Hoe zit het met die zwaan? Merve weet dat die symbool staat voor liefde en trouw. Melda zegt: misschien is de vader van de dichter wel overleden en wil de dichter dat zijn moeder getroost wordt. We komen er weliswaar niet helemaal uit — toch hebben we het gevoel dat we iets meer van het gedicht zijn gaan begrijpen.

Frank Koenegracht is dichter en werkte tot zijn pensionering als psychiater — net als, bijvoorbeeld, zijn bekende dichtende collega's Rutger Kopland en Maria Vasalis. De gedichten van Koenegracht zijn vaak licht absurd, maar gaan tegelijkertijd over serieuze onderwerpen als verlies en eenzaamheid — wellicht ontleend aan of geïnspireerd door zijn eigenlijke beroep. Psychiatrie is tenslotte, in de woorden van Koenegracht, 'de poëzie van de geneeskunst'.

■

Brief aan mijn moeder

Moet je horen, mamma, luister je?
Ik lees hier over een aanbod
waarbij zeer oude moeders met
meestal zeer oude zonen die
om niet tastbare redenen niet meer
bij ze willen slapen
een zwaan ter beschikking wordt gesteld
door de thuiszorg.
Het gaat om Hollandse zwanen.
Ze zwemmen overdag rond,
maar ‘s avonds worden ze opgeborgen
in prachtige vitrines.
Ze worden thuisbezorgd en in je bed gelegd.
Ze slaan hun linker vleugel om je heen: dat
is tegen angst voor duizeligheid en ze leggen
hun snavel op het ander kussen;
dat is tegen eenzaamheid.

’s Ochtends worden ze weer opgehaald.

Nou, doe het maar, mamma.

Je bent er immers voor verzekerd.

Frank Koenegracht
Uit: *Lekker dood in eigen land,* De Bezige Bij, 2011

Als de politiek verstek laat gaan

Sinds het succes van de klimaatzaak van Urgenda kiezen steeds meer ngo's en burgercollectieven de gang naar de rechter als instrument om de kwaliteit van de leefomgeving te verbeteren. Zo is Mobilisation for the Environment (MOB) uiterst effectief gebleken met zijn stikstofuitspraken bij de Raad van State. Er zijn inmiddels vele crowdfundingsacties en stichtingen zoals Advocaat voor de Aarde en AARDige Buren die burgers financieel ondersteunen bij het voeren van rechtszaken. Ook ngo's zoals Milieudefensie zijn zich gaan toeleggen op rechtszaken tegen het nalatige optreden van de overheid bij uitstoot van fijnstoffen, stikstofdioxide en bestrijdingsmiddelen.

Al deze partijen vervullen de functie van maatschappelijke tegenkracht of hindermacht. Pierre Rosanvallon schreef in zijn boek *Counter-Democracy* over het wantrouwen in de democratie dat ontstaat doordat het principe van representatie nooit zo kan werken dat de volksvertegenwoordiging precies in overeenstemming met de volkswil handelt. Burgers of burgerlijke organisaties benutten tussen de periodieke gang naar de stembus door ook tussentijds mogelijkheden om controle uit te oefenen op de volksvertegenwoordiging.

MEIKE BOKHORST
Redactielid S&D, senior onderzoeker WRR en UU.

Maar met het voeren van rechtszaken oefenen deze maatschappelijke controleurs niet alleen hindermacht uit; ze kunnen overheden ook houden aan de eerder gestelde wettelijke doelen. In 2025 won Greenpeace een belangrijke stikstofzaak bij de Haagse rechtbank die oordeelde dat de Nederlandse Staat onrechtmatig handelt door de verslechtering van de stikstofgevoelige natuur en het niet halen van de wettelijke stikstofdoelen. Vervolgens heeft het kabinet een ministeriële commissie ingesteld die Nederland van het stikstofslot moet halen.

Waar de overheid zich terugtrekt, springen maatschappelijke organisaties dus in het gat om overheden juridisch te dwingen tot normhandhaving. Dit leidt bij een deel van de politieke partijen tot onvrede en zelfs tot oproepen om de toegang tot het recht te beperken. Maatschappelijke organisaties komen als boodschappers van de onwelkome boodschap vervolgens ook zelf onder vuur te liggen. Ten onrechte, want de overheid draagt zelf bij aan juridisering door te kiezen voor minimale wetsimplementatie en normhandhaving van open normen.

Het zou goed zijn als wetgevers en toezichthouders reflecteren op de successen die deze organisaties boeken in de rechtszaal. Evaluatie van het gebrekkige functionerende vergunningen-, toezicht- en handhavingsstelsel leert milieutoezichthouders bijvoorbeeld dat ze verder moeten professionaliseren en hun onafhankelijkheid moeten versterken om vertrouwen te krijgen van omwonenden en burgers.

En als het zo blijkt te zijn dat Omgevingsdiensten onvoldoende effect sorteren met dwangsommen, kan de inzet van zwaardere strafmaatregelen uiteindelijk ook nodig zijn om gezaghebbend toezicht te houden. Lange tijd werd straffen beschouwd als minder passend in een cultuur van toezicht vanuit vertrouwen. Maar dalende milieukwaliteit en groeiende gezondheidsrisico's voeren de druk op milieutoezichthouders op om effectief normen voor uitstoot van schadelijke stoffen te bewaken met strafrechtelijke handhaving als ultimum remedium.

De grootste deregulerings-operatie sinds Thatcher

Simpelere regels, wie wil dat niet? In Europa is een enorme de-reguleringsoperatie bezig. Onder het mom van vereenvoudiging wordt de vermeende regeldruk voor het bedrijfsleven verminderd. Dat lijkt niet spannend, maar is super politiek. Heel veel regels zijn opgesteld om voor gelijke rechten te zorgen, om werknemers-bescherming af te dwingen of om de natuur te beschermen. Voor al die regels die het bedrijfsleven graag uitgehold of afgebroken ziet worden, is via democratische weg hard gestreden.

ELMAR SMID

FNV-beleidsadviseur Europese zaken.

Staat ons een grote uitholling te wachten van Europese wet- en regelgeving die werknemers en het milieu moeten beschermen? Als het aan de lobby van het grote bedrijfsleven in Europa ligt, is het antwoord op deze vraag ronduit ja. Hun ambitie is groot: werkgeverskoepel BusinessEurope — die ook de belangen van VNO-NCW en MKB Nederland vertegenwoordigt in Europa — heeft een lijst opgesteld van 68 Europese wetten die zij zo snel mogelijk gedereguleerd wil zien.[1]

Het bedrijfsleven krijgt op dit moment de handen op elkaar voor deze dereguleringsoperatie bij veel politici die in Brussel rondlopen. De meeste regeringen in Europa zijn nu rechts-conservatief, in de Europese Commissie zitten vier sociaal-democraten en de andere 23 Eurocommissarissen zijn rechtser. En in het Europees Parlement werken de christendemocraten steeds vaker openlijk samen met radicaal-rechtse fracties voor een meerderheid. Voor het bedrijfsleven is hiermee het perfecte klimaat ontstaan om verstrekkende ontmantelingspakketten te eisen. Aan de hand van verschillende methoden wordt er in rap tempo gedereguleerd.

'De industrie lijkt het in Brussel nu definitief te winnen van het klimaatkamp', kopte *NRC* eind oktober.[2] Milieuorganisaties waaronder het Wereld Natuur Fonds, Natuurmonumenten en de Vogelbescherming voeren gezamenlijk actie tegen de afbraak van een zevental natuurwetten, maar intussen zit de kettingzaag al diep in de Europese wetgeving die ontbossing moet voorkomen.[3] De dereguleringsagenda blijft allerminst beperkt tot EU-wetgeving die onze leefomgeving en het klimaat moeten beschermen. Ook EU-regelgeving die voor bescherming van werknemers zorgt ligt op het hakblok. Deze dereguleringsoperatie raakt iedere inwoner van de Europese Unie en niemand lijkt het nog door te hebben. Wat is er gaande in Europa?

Het Draghi-rapport als vliegwiel

In september 2024, drie maanden na de Europese verkiezingen, publiceerde Mario Draghi, de oud-voorzitter van de Europese Centrale Bank, een rapport over het concurrentievermogen van de Europese Unie. In de presentatie van zijn rapport legde Draghi sterk de nadruk op het gebrek aan investeringen (die door het bedrijfsleven zelf nauwelijks worden gedaan, terwijl zij wel flinke winsten maken), de daardoor achterblijvende innovatie op digitaal vlak en op de hoge energieprijzen in heel Europa. Het Draghi-rapport wordt nu als aanleiding aangegrepen door het bedrijfsleven om als vliegwiel voor hun dereguleringsagenda te dienen. Hier wordt een gecoördineerde lobby op gevoerd.

Het bedrijfsleven beweert dat de Europese wet- en regelgeving ervoor zorgt dat Europa de concurrentieslag met China en de Verenigde Staten gaat verliezen. Bewijs hiervoor levert ze echter niet. De OESO laat zelfs het tegenovergestelde zien: de 'regeldruk' voor bedrijven in Europa ligt juist aanzienlijk lager dan in de VS en onze wetgeving is efficiënter.[4] Desondanks blijft de oplossing van het bedrijfsleven: schrappen die hap, want dat komt in onze kraam van pas.

> Deze dereguleringsoperatie raakt iedere inwoner van de Europese Unie en niemand lijkt het door te hebben

De dereguleringsagenda wordt doorgevoerd door middel van verschillende voorstellen, met aparte tijdlijnen en met verschillende methoden. Regelmatig worden die methoden tegelijkertijd toegepast. De rode lijn is als volgt:

- Er vindt een stortvloed van dereguleringsvoorstellen plaats, waaronder meerdere 'Omnibus'-pakketten.
- Rapportageverplichtingen die nodig zijn om bedrijven te kunnen controleren op de naleving van wetgeving worden geschrapt.
- Grote groepen bedrijven worden uitgezonderd van verplichtingen.
- Er wordt ingezet op maximum-harmonisatie: het gelijke speelveld moet naar een zo laag mogelijk niveau.

Een stortvloed aan dereguleringspakketten

Een belangrijke methode van de dereguleringsoperatie is de stortvloed aan wetswijzigingen die worden voorgesteld door de Europese Commissie. Hiervoor worden onder andere zogenaamde Omnibus-pakketten ingezet. Een 'Omnibus' is een Europees wetgevingsinstrument waarmee meerdere wetten in één keer aangepast kunnen worden. Dit is ooit bedoeld om minieme of technische wijzigingen gelijktijdig door te kunnen voeren. Het instrument is dus op zichzelf geen innovatie, het is in 2018 al eens eerder gebruikt voor verschillende financiele regels.[5]

Het massale gebruik van Omnibussen is wel nieuw. Inmiddels zijn er al zeven (!) verschillende Omnibus dereguleringspakketten gepresenteerd door de Europese Commissie. Een achtste is in de maak. Landbouwwetgeving, digitale bescherming en regels over het gebruik van chemische stoffen worden allemaal overhoop getrokken bijvoorbeeld. Het werkprogramma van de Commissie Von der Leyen II wordt gedomineerd door deze Omnibus dereguleringspakketten (zie de voetnoot voor een overzicht).[6]

Het gaat niet om kleine technische aanpassingen, maar om de volledige uithollingen van bestaande wetgeving. De Europese Commissie spiegelt dit eufemistisch voor als 'vereenvoudiging', want daar kan toch niemand tegen zijn? Maar het komt in wezen neer op snoeiharde deregulering. Deze vereenvoudiging is eenrichtingsverkeer: zij dient enkel het bedrijfsleven.

Tot dusver heeft alleen het eerste Omnibus-dereguleringspakket een beetje aandacht gekregen in de media. Hiermee worden drie Europese wetten uitgehold, waaronder de Europese anti-wegkijkwet. Die laatste stimuleert bedrijven om maatschappelijk verantwoord te ondernemen en verplicht grote bedrijven om actie te ondernemen indien er sprake is van ernstige arbeidsuitbuiting, onderbetaling, kinderarbeid of milieuschade in hun toeleveringsketen. De vakbeweging had deze EU-wet in Nederland bijvoorbeeld willen gebruiken om grote concerns aan te spreken op de erbarmelijke werkomstandigheden van arbeidsmigranten en van vrachtwagenchauffeurs die in hun toeleveringsketen werken.

> De regeldruk voor bedrijven in Europa ligt aanzienlijk lager dan in de Verenigde Staten en onze wetgeving is efficiënter

Met steun van radicaal-rechts wordt de anti-wegkijkwet nu tot een lege huls gemaakt. Alleen de allergrootste bedrijven hoeven nu voor nog slechts de eerste schakel in hun toeleveringsketen na te gaan of daar geen sprake is van misstanden. Voor de rest van de eigen toeleveringsketen worden deze bedrijven van iedere verantwoordelijkheid verschoond. Het wegkijken van misstanden kan gewoon doorgaan, terwijl werknemers, de samenleving en onze leefomgeving met de kosten daarvan worden opgezadeld.[7]

In het Chemische dereguleringspakket (Omnibus 6) worden de gestandaardiseerde verpakkingsvereisten voor chemische stoffen in producten 'vereenvoudigd', voor de producenten welteverstaan. Straks mogen die zelf bepalen hoe ze werknemers die daarmee moeten werken

> BusinessEurope behartigt de belangen van VNO-NCW en MKB Nederland in Europa

waarschuwen voor de gevaren die de chemische stoffen met zich meebrengen.[8] Zo wordt het mogelijk om een Bulgaarse restpartij — waar informatie in het Bulgaars, in het cyrillisch schrift, op staat — over te brengen naar een fabriek in Nederland. De werknemer die er hier mee aan de slag moet, kan dat niet lezen, maar een mini QR-code in een hoekje waar iemand aanvullende informatie kan vinden, zou volstaan als afdoende waarschuwing. Dat dit op de werkvloer in de praktijk tot ongelukken en blootstelling aan ziekmakende stoffen gaat leiden is dan alvast een zekerheid. Werknemers gaan de prijs hiervoor betalen met hun gezondheid.

Het meest recent aangekondigde dereguleringspakket (Omnibus 7) holt meerdere digitale wetten uit. De Digitale Omnibus zet bijvoorbeeld het mes in de AVG-regels, die de privacy van burgers en werknemers moeten beschermen. Ook de AI Act, die een risico-indeling maakt voor een zorgvuldige toepassing van kunstmatige intelligentie moet het ontgelden. Als gevolg hiervan mogen werkgevers straks opnieuw met algoritmes op basis van gedragspatronen uitzoeken of een werknemer een ziekte heeft, zwanger wil worden of dat al is en wat zijn of haar politieke voorkeur is. Je hoeft niet twee keer na te denken om te zien hoe kwetsbaar dit een werknemer kan maken, of hoe dit iemand bij voorbaat kansloos maakt in een sollicitatieprocedure. De Autoriteit Persoonsgegevens waarschuwt dan ook dat het Digitale dereguleringspakket niet ten koste mag gaan van mensenrechten.[9]

Het lukt de werkgevers zo goed hun dereguleringsagenda uit te rollen, dat de Duitse werkgeversorganisatie BDA — een invloedrijke stem binnen werkgeverskoepel BusinessEurope — eind oktober alweer een nieuw verlanglijstje heeft opgesteld. Dit zou de Europese arbeidsmarktwetgeving rechtstreeks moeten 'vereenvoudigen'. Onder andere de sociale zekerheidscoördinatieverordening, de handhavingsrichtlijn, en de stagerichtlijn prijken daar op.[10]

Ondertussen is het Landbouw dereguleringspakket (Omnibus 3) binnen een halfjaar al door het hele wetgevingsproces geloodst. Hiermee zijn vier landbouwwetten aangepast, waarmee onder meer milieunormen worden versoepeld en het gebruik van biopesticiden weer wordt verruimd. Dit is ongekend snel gegaan. Na klachten van meerdere maatschappelijke organisaties heeft de Europese Ombudsman onderzoek gedaan naar Omnibus 1 en naar dit Landbouw dereguleringspakket. De Ombudsman concludeert dat er in beide gevallen sprake is van wanbeleid door de Europese Commissie.

De Commissie heeft zich niet gehouden aan haar eigen procedures voor zorgvuldige wetgeving. Gedegen impact assessments naar de effecten van deze deregulering op de samenleving zijn niet uitgevoerd en er is onvoldoende ruimte geweest voor de raadpleging van andere belanghebbenden dan het bedrijfsleven.[11]

Schrappen rapportageverplichtingen

Een andere dereguleermethode is het schrappen van rapportageverplichtingen voor bedrijven. Als we het bedrijfsleven maar volledig op

hun blauwe ogen gaan geloven dan houden zij zich heus wel aan de regels, lijkt de gedachte. De voorzitter van de Europese Commissie, Ursula von der Leyen, heeft zelfs beloofd om een kwart van de rapportageverplichtingen voor alle bedrijven te schrappen, en 35% voor bedrijven tot

> BusinessEurope heeft een lijst opgesteld van 68 Europese wetten die zij zo snel mogelijk gedereguleerd wil zien

250 werknemers.[12] Dit uit de lucht gegrepen percentage toont hoe ridicuul het voornemen is. Wanneer je welgemeend naar de uitwerking van rapportageverplichtingen zou willen kijken, dan kun je er niet bij voorbaat zo'n target aan plakken maar maak je zonder vooringenomenheid per geval een afweging.

Het bedrijfsleven klaagt steen en been over rapportageverplichtingen, maar die zijn er niet voor niets. Gegevens uit rapportages worden verzameld met een doel: zodat werknemers beschermd kunnen worden. Ze dienen ook om onwelwillende bedrijven op te kunnen sporen, waardoor een gelijk speelveld gewaarborgd is. Deze maatschappelijke baten worden met de huidige dereguleerdrang steevast buiten beschouwing gelaten.

De framing is gewiekst: niemand is voor overbodige regelgeving, niemand is erop tegen als regelgeving eenvoudiger kan terwijl je toch hetzelfde doel bereikt. Dat laatste is door het schrappen van rapportages alleen allerminst gegarandeerd, het valt dan simpelweg niet meer na te gaan of wetgeving wordt nageleefd.

Het uitzonderen van bedrijven van rapportages gaat bijvoorbeeld spelen bij de Europese detacheringsrichtlijn. Europarlementariër Agnes Jongerius heeft het in 2019 voor elkaar gekregen om die wet te herzien, zodat het principe van gelijk loon voor gelijk werk op dezelfde werkplek leidend werd voor werknemers die over de grenzen heen gedetacheerd worden. Kortstondig mag een werknemer meekomen met een bedrijf dat in een ander EU-land een klus uitvoert, maar dan moet er wel beloond worden via de arbeidsvoorwaarden die in het werkland gelden. Op deze manier wordt oneerlijke concurrentie op loon en arbeidsvoorwaarden tegengegaan.

Hiertegen lobbyt het bedrijfsleven, want ze zouden het registreren van hun werknemers zo belastend vinden. Nu heeft de Europese Commissie in haar Interne Markt Strategie opgenomen dat zij overweegt om groepen bedrijven uit te gaan zonderen van deze meldplicht voor gedetacheerde werknemers.[13] Maar als deze werknemers niet meer vanaf de aanvang van het werk geregistreerd hoeven te zijn, dan is het voor de Arbeidsinspectie lastig na te gaan wanneer iemand begonnen is.

Een werkgever zal een werknemer onder druk kunnen zetten om te verklaren pas net te zijn begonnen met het werk, terwijl diegene in de praktijk al tijden aan de slag is. Ondertussen kan de werkgever die gedetacheerde werknemer onopgemerkt minder betalen dan zou moeten. Dit zal ongetwijfeld tot ontzettend veel nieuwe schijnconstructies gaan leiden. Dat verhoogt vervolgens de druk op de arbeidsvoorwaarden van iedereen die in die sectoren werkt. De maatschappelijke kosten van het voorstel om deze werknemers niet meer te registreren, worden niet meegewogen door de Europese Commissie.

Een ander voorbeeld van wetgeving die op de slooplijst van het bedrijfsleven staat is de EU-Loontransparantiewet. BusinessEurope en VNO-NCW lobbyen openlijk voor de ontmante-

ling daarvan. Terwijl het al meer dan vijftig jaar verboden is om vrouwen en mannen ongelijk te behandelen op de werkvloer, is de loonkloof in ons land nog altijd 10,5%. Nederland is niet het enige land in Europa met een forse loonkloof (wij bungelen op plek 16 in de Europese Unie)[14] en de EU-richtlijn Loontransparantie moet hier iets aan gaan doen. Grote bedrijven moeten gaan rapporteren of er bij hen loonverschillen bestaan. Daarnaast kunnen vrouwen — met de vakbond aan hun zijde — ook van de werkgever transparantie eisen over bestaande loonverschillen in hun bedrijf voor hun functie. Het bedrijfsleven jammert dat dit te veel 'administratieve lasten' met zich meebrengt, maar waar zij waarschijnlijk werkelijk last van heeft is dat ze veel vrouwen flink meer zal moeten gaan betalen.

In juni 2026 zou deze EU-wet in onze nationale wetgeving ingevoerd moeten zijn, maar het dubbel-demissionaire kabinet heeft de implementatie hiervan verder uitgesteld naar 1 januari 2027. Tijdens de afgelopen Europese Werkgelegenheidsraad, waarin alle nationale ministers van sociale zaken samenkomen, bewees minister Mariëlle Paul (VVD) de werkgeverslobby een dienst. Zij bracht naar voren — namens Nederland — dat de Europese loontransparantiewetgeving 'vereenvoudigd' zou moeten worden voor het bedrijfsleven.[15]

Bedrijven worden uitgezonderd van verplichtingen

Een volgende methode, waarbij zelfs de schijn niet meer opgehouden kan worden dat het om uitholling en niet om 'vereenvoudiging' van wetgeving gaat, is het uitzonderen van bedrijven van verplichtingen. Zo wordt er met Omnibus-pakket 4 een nieuwe categorie bedrijven gecreëerd, zogenaamde Small Mid-Caps, die een slag groter is dan het midden- en kleinbedrijf. Nu is het al zo dat er geregeld soepelere verplichtingen gelden voor bedrijven die onder de Europese definitie voor het mkb vallen — bedrijven tot 250 werknemers dus.

Onder de nieuwe categorie Small Mid-Caps moeten bedrijven tot 750 of zelfs tot 1000 werknemers gaan vallen, waarmee je in één klap meer dan 99% van alle bedrijven in Europa van de verplichtingen uit de wetgeving kunt uitzonderen.[16] Hiermee kan de reikwijdte van de werking van Europese wetgeving drastisch worden ingeperkt. Dit speelt ook in het eerste Omnibus-dereguleringspakket, aangezien verplichtingen omtrent ketenverantwoordelijkheid enkel nog voor de allergrootste bedrijven blijven gelden.

In de laatste week van november is het Europees Defensie-industrie Programma (EDIP) aangenomen in het Europees Parlement, dat tot 2028 voor € 1,5 mrd uit de lopende Europese begroting beschikbaar stelt voor subsidies aan de

> Een 'Omnibus' is een Europees wetgevingsinstrument waarmee meerdere wetten in één keer aangepast kunnen worden

defensie-industrie. In dat programma zit ook de mogelijkheid om op basis van een uiterst vage grond de arbeidstijdenbescherming van werknemers buiten werking te stellen. Als er iets voorvalt 'zoals een verstoring van de Europese interne markt' dan kan dat al voldoende reden zijn om werknemers door te laten werken, ook als dat volgens de arbeidstijdenrichtlijn niet is toegestaan. Ook al maakt een bedrijf slechts schroefjes die (ook) in de defensie-industrie gebruikt worden, een werknemer in een metaalfabriek kan in theorie dan geforceerd worden om de klok rond te werken.[17]

De Europese arbeidstijdenrichtlijn voorziet al in uitzonderingen in het geval van noodsituaties, dus waarom zou je extra uitzonderingen willen creëren? Arbeidstijdenbescherming is een grondrecht, vastgelegd in het Handvest van de grondrechten van de Europese Unie, dat niet lichtzinnig opzijgeschoven mag worden.[18] Als zo'n onduidelijke uitzonderingsgrond nu al in een relatief klein subsidieprogramma wordt opgenomen, dan valt te vrezen voor wat werknemers te wachten staat in het Defensie-paraatheid Omnibuspakket (Omnibus 5), waarover nu nog onderhandeld wordt.

Het gelijke speelveld naar het allerlaagste niveau

Tot nu toe gold in de EU de belofte van opwaartse sociale convergentie: Europa zou lidstaten die op bepaalde terreinen nog achterlopen, ondersteunen bij het bijhalen van de koplopers. Zo gaan we allemaal vooruit. Maar bij de laatste dereguleermethode wordt de race naar de bodem ingezet: het concurrentiespeelveld binnen Europa moet teruggebracht worden tot op het allerlaagste niveau. We proberen zo China achterna te gaan qua standaarden. Dat is niet een streven dat je moet willen hebben.

Er wordt een serieus plan uitgewerkt om een soort vrijhandelszone te scheppen, die het gehele grondgebied van de EU omvat. Daar gaat dan minder strenge regelgeving voor bedrijven gelden: het zogenaamde '28ste regime'. Voor bedrijven in dit regime gelden andere regels met betrekking tot bedrijfsrecht, faillissementsrecht, belastingrecht en arbeidsrecht, dan in een lidstaat, als we de woorden uit de speech van Commissievoorzitter Von der Leyen mogen geloven.[19]

Nu moet een bedrijf zich altijd vestigen in een land, maar straks kan een bedrijf zelf kiezen of het zich inschrijft onder dat fictieve '28ste regime'. Op deze manier ontstaan er bedrijven die wel aan de nationale wet- en regelgeving voldoen en bedrijven die enkel met dat verminderde regelregime rekening hoeven te houden. Het zorgt dus ook voor een ongelijk speelveld binnen lidstaten. Dit zou bevorderlijk zijn voor 'innovatieve' bedrijven, hoe je dat soort bedrijven dan ook definieert. Waarschijnlijk gaat het dus voor alle bedrijven mogelijk gemaakt worden. Mocht dit doorgaan dan zal dat leiden tot een neerwaartse druk op de lonen en arbeidsvoorwaarden in alle EU-landen.

> Inmiddels zijn er al zeven verschillende Omnibus dereguleringspakketten gepresenteerd door de Europese Commissie, een achtste is in de maak

In de internetconsultatie over dit voorstel werd daarnaast nog vooringenomen aan bedrijven gevraagd in hoeverre zij werknemersinspraak 'gedoe' vonden. Ook dat belooft niet veel goeds. Betrokkenheid van werknemers zorgt voor het verbeteren van de productiviteit en van de innovatiekracht van een bedrijf. Daarnaast wil je zeker ook in het geval van faillissementsrecht werknemersinspraak goed geregeld hebben, om bijvoorbeeld langdurige werkloosheid te voorkomen.[20] Hoe de handhaving en naleving bij dit soort 28ste-regime-bedrijven geregeld wordt en hoe de rechtszekerheid en bescherming van werknemers die in dit soort bedrijven werken gewaarborgd wordt, is nog een groot vraagteken.

In de Nederlandse discussie kun je dit fenomeen om een zo laag mogelijk gelijk speelveld na te streven eveneens waarnemen. Het is een

beleidsregel voor de Nederlandse ambtenarij om geen 'nationale koppen' te hebben bij de invoering van Europese richtlijnen. 'Nationale koppen' is werkgeversjargon voor zogenaamd 'zuiver' implementeren van Europese wetgeving in nationale wetgeving. Werkgevers willen geen millimeter afwijken van een Europese richtlijn, terwijl de implementatie van een richtlijn juist bij uitstek bedoeld is om goed in je nationale stelsel in te passen. Dus als de aanbestedingsrichtlijn zegt: 'Lidstaten kunnen maatregelen nemen om sociaal aan te besteden.' Dan is het adagium voor onze nationale implementatie: dat gaan we niet doen, want dan doen we meer dan absoluut noodzakelijk. En dat we niet sociaal aanbesteden en gunningen verlenen aan aanbieders enkel op basis van de laagste prijs, waardoor bijvoorbeeld buschauffeurs amper pauzes kunnen hebben, framen we dan vervolgens ook mooi als de schuld van Brussel.

Ook al kun je EU-wetgeving hierdoor minder goed aanpassen aan en invoegen in ons nationale stelsel, dan nog moet er dankzij deze beleidsregel zo minimalistisch mogelijk geïmplementeerd worden. Het bereiken van de doelstelling van de wetgeving is daarmee ondergeschikt gemaakt aan minimalisme. Paradoxaal genoeg perken we onze nationale beleidsvrijheid hierdoor zelf in. De Europese minimumvereisten worden hierdoor ons nationale maximum, ook als dit tot uitkomsten leidt die suboptimaal zijn.

Deregulering is onacceptabel

Samenvattend. Er is een gigantische dereguleringsoperatie in gang gezet, waar het grote bedrijfsleven van profiteert. Doordat we overspoeld worden met voorstellen is het herculeswerk voor vakbonden en het maatschappelijk middenveld om alle ontwikkelingen bij te benen. Dat dit volgens de Europese Ombudsman al tot wanbeleid leidt, lijkt vooralsnog weinigen in de Europese instituties of in politiek Den Haag veel te deren. Het Draghi-rapport wordt aangewend om momentum te creëren voor de deregulering.

Ook in Nederland zelf schiet deze redeneertrant wortel. Het dubbel-demissionaire rompkabinet heeft de opdracht gegeven om een vertaling van het Draghi-rapport te maken voor de Nederlandse situatie. Dit rapport wordt opgesteld door Peter Wennink, de oud-CEO van ASML, en zal halverwege december verschijnen. De klankbordgroep bestaat vrijwel uitsluitend uit directeuren van het grote bedrijfsleven in Nederland. Wennink heeft bovendien nu al aan de Tweede Kamer geschreven dat hij zal aanbevelen om te gaan dereguleren.[21]

> In het Europees Parlement werken de christendemocraten steeds vaker samen met radicaal-rechtse fracties voor een meerderheid

Hier moeten we kritisch naar kijken. Is het afbreken van regels die werknemers en hun leefomgeving beschermen nou wel echt zo'n goed idee? Wie lijden daaronder en hoe? En wie profiteren daar dan met name van?

De Europese Unie heeft een trackrecord opgebouwd om de wereldeconomie te kunnen normeren en voor een betere levensstandaard te zorgen, in een sociale markteconomie. De Europese samenwerking, met onze gezamenlijke markt, is een machtsfactor in de wereld om rekening mee te houden. Goede wet- en regelgeving waarborgt onze kwaliteit van leven en onze productiviteit juist.[22]

We hoeven de bedrijfslobby voor deregulering niet als voldongen feit te accepteren. Meer dan ooit is dit het moment om je te verdiepen wat zich in Brussel afspeelt, wat Nederlandse kabinetsleden en Europarlementariërs daar doen. Spreek erover met collega's op het werk. Vraag je samen af wat dit voor jullie gaat betekenen op de werkvloer en schiet je vakbondsbestuurder erover aan. Laten we aan onze Tweede Kamerleden opheldering vragen over wat zij doen om onze regering te controleren over wat bewindspersonen in Brussel over ons afspreken. Laten we Europarlementariërs bevragen over de keuzes die zij maken in stemmingen.

> Het meest recent aangekondigde dereguleringspakket (Omnibus 7) holt meerdere digitale wetten uit

De schijnwerpers erop zetten werkt namelijk. Bij de eerste stemming over het eerste Omnibuspakket werd er geen meerderheid gehaald, omdat vakbonden en milieuorganisaties alle redelijke Europarlementariërs hadden opgeroepen om de ontmanteling te stoppen. Daarna kozen de christendemocraten voor samenwerking met radicaal-rechts om de sloop toch door te voeren.

De vicevoorzitter van de Europese Commissie Teresa Ribera, van de Spaanse socialistische partij, kan de dereguleringsoperatie inmiddels niet meer aanzien. Zij heeft het zwijgen doorbroken en noemde deze agenda publiekelijk een 'verschrikkelijk politiek schouwspel'. Ribera verwijt Commissievoorzitter Von der Leyen dat haar 'Trumpistische aanpak de geloofwaardigheid en voorspelbaarheid van de Europese interne markt vermindert, onze standaarden verzwakt en de ongelijkheid vergroot'.[23]

Ook in Nederland is het nodig op te staan. En dat gebeurt ook. Op 24 november, op Equal Pay Day, heeft FNV samen actiegevoerd met de Dolle Mina's voor de Tweede Kamer. We accepteren het niet dat Europese wetgeving die de loonkloof gaat helpen dichten, alweer afgebroken wordt door het bedrijfsleven en een demissionaire minister. Ook wat betreft de andere dereguleerplannen moeten we van ons laten horen.

Het is nodig massa te maken. Sluit je aan bij een vakbond, een milieuorganisatie, of mensenrechten ngo die hier al werk van maakt. Laten we onze krachten bundelen en deze afbraakpoging van onze werknemersbescherming en van onze leefomgeving afwenden. Het ontmantelen van Europese wet- en regelgeving gaat ten koste van jouw privacy, ondergraaft jouw loon, vervuilt jouw leefomgeving en zet jouw gezondheid op het spel. Het is tijd om de straat op te gaan voor het redden, invoeren en naleven van onze regels.

Noten

1 BusinessEurope (2025). Reducing Regulatory Burden to Restore the EU's Competitive Edge: 68 Proposals for the Reduction of Regulatory Burden in 2025.
2 NRC (24 oktober 2025). Industrie lijkt het in Brussel nu definitief te winnen van het klimaatkamp.
3 Wereld Natuur Fonds, Hands of our Nature.
4 OESO (2025). *Product Market Regulation Indicators: Key Takeaways from the 2023-2024 Update of the OECD Product Market Regulation Indicators*.
5 Raad van de Europese Unie (2018). Omnibusverordening eenvoudigere regels voor gebruik EU-middelen aangenomen.
6 Omnibus 1 gaat over maatschappelijk verantwoord ondernemen. Omnibus 2 reguleert investeringen met Europese fondsen (InvestEU). Omnibus 3 omvat landbouwwetgeving. Omnibus 4 creëert uitzonderingen voor MKB-bedrijven en voor een nieuwe categorie bedrijven die als Small Mid-Caps worden aangeduid. Omnibus 5 gaat over defensie paraatheid. Omnibus 6 gaat over chemische stoffen. Omnibus 7 gaat over digitale bescherming. Omnibus 8 zit in de pijplijn en gaat over voedselveiligheid. Voor Omnibus dereguleringspakketten 1-6, zie de website van de Europese Commissie.
7 NRC (12 november 2025). Wegkijken bij kinderarbeid, vervuiling of excessief watergebruik? EU-wet die bedrijven erop aanspreekt, ligt weer op het hakblok.
8 Europese Commissie, Omnibus VI, 8 juli 2025.
9 Autoriteit Persoonsgegevens (20 november 2025). AP over Europees voorstel om wetten te wijzigen: mag niet ten koste gaan van mensenrechten.
10 BDA (2025). *Labour Market Omnibus: Proposals for Reducing Reporting and Administrative Burden*.
11 Europese Ombudsman. Aanbeveling over de naleving door de Europese Commissie van de regels voor betere regelgeving en andere procedurele vereisten bij de voorbereiding van wetgevingsvoorstellen die zij urgent achtte (983/2025/MAS — de zaak 'Omnibus', 2031/2024/VB — de zaak "migratie" en 1379/2024/MIK — de zaak 'GLB').
12 Europese Commissie. Competitiveness: What the EU does.
13 Europese Commissie (21 mei 2025). *The Single Market: our European Home Market in an Uncertain World — A Strategy for Making the Single Market Simple, Seamless and Strong*.
14 Eurostat (2023). *Gender Pay Gap Statistics*.
15 Europese Raad (2025). Employment, Social Policy, Health and Consumer Affairs Council — Delivering Simplification, Implementation and Enforcement in the Employment and Social Fields.
16 Europese Commissie (2025). Omnibus IV.
17 Europese Raad (2025). Definitieve Compromistekst Europees Defensie-industrie Programma, artikel 48, 16.
18 Zie artikel 31 van het Handvest van de grondrechten van de Europese Unie.
19 Europese Commissie (2025). President von der Leyen Promotes Openness and Stronger European Competitiveness during Keynote Speech at the Davos World Economic Forum.
20 Marcus Meyer-Erdmann en Aline Hoffmann (2025). How a 28th Company Law Regime Jeopardises Workers' Rights. *ETUI*, september 2025.
21 Peter Wennink (2025). Rapport Wennink: Toekomstig verdienvermogen Nederland.
22 Maaike Goslinga (14 november 2025). Minder regels? Regelgeving is juist Europa's geheime wapen. *De Correspondent*.
23 Politico (4 december 2025). Red-tape cutting has become a 'terrible political spectacle,' EU's Ribera says.

Kabinet in een **vacuüm**

Was het beter geweest als niet Dick Schoof maar Geert Wilders zelf premier was geworden? Deze en andere pijnlijke vragen dringen zich op als de capriolen van het inmiddels demissionaire, maar nog steeds zeer politiek handelende, kabinet-Schoof op een rij worden gezet.

JOOP VAN DEN BERG

Emeritus hoogleraar aan de Universiteit Leiden (parlementaire geschiedenis) en de Universiteit Maastricht (parlementair stelsel), voormalig directeur van de Wiardi Beckman Stichting, oud-lid van de Eerste Kamer. Fellow van het Montesquieu Instituut.

Anderhalf jaar geleden schreef ik in S&D over het net gevormde kabinet-Schoof als over 'een kabinet zonder volkspartijen'.[1] De twee traditionele volkspartijen, CDA en PvdA, deden immers niet mee en de VVD had bij de verkiezingen van 2023 haar karakter van volkspartij grotendeels verloren. Het kabinet bestond uit partijen die geen binding hadden met bewegingen, organisaties en instellingen in de samenleving, zoals dat met volkspartijen wel het geval is.

Kiezers hebben is niet voldoende; die zijn er maar één dag. Het kabinet opereerde zodoende in een vacuüm. Het enige houvast — als het dat was — werd gevormd door de fracties in de Tweede Kamer die het kabinet hadden gevormd en die geen band met elkaar hadden, ook al stonden ze alle vier rechts.

Geen samenhang, geen vertrouwen, geen competentie

Partijen bleken elkaar nauwelijks te vertrouwen en het 'Akkoord op hoofdlijnen' bleek al gauw een verzameling losse blaadjes, waarvan de samenhang was beperkt tot het nietje dat door de pagina's was heengeslagen. Het heette dan wel *Hoop, lef en trots* maar een snorkende titel kon er geen eenheid van maken.

De vier fractievoorzitters spraken af dat zij het bij deze hoofdlijnen zouden laten en dat het kabinet zelf de eerste maanden zou gebruiken om een regeerprogramma te schrijven. In feite werden ambtenaren van diverse ministeries aan het werk gezet, die er waarschijnlijk ook geen chocola van konden maken. Op de ministers konden zij veelal niet terugvallen, want een aantal van hen, vooral de PVV, was met vakantie vertrokken in plaats van sturing aan het werk te geven. Minister Fleur Agema was de gunstige uitzondering. Ervaring als bewindspersoon hadden de meesten niet; misschien dat zij het werk daarom maar aan de ambtenaren overlieten.

De keuze van de minister-president, Dick Schoof, stond als het ware symbool voor dit zweven in het luchtledige. Hij was geen representant, laat staan leider van één der partijen. Hij had ook geen politieke ervaring; wel veel ervaring met politici maar dat is iets anders. De belangrijkste opdracht van de premier, onheil zien aankomen en tijdig samenhang organiseren, ging hem niet goed af. Al gauw bleek dat hij daar ook niet de kans voor kreeg.

> Het verlangen is altijd groot om een nederlaag aan de campagne of aan de lijsttrekker toe te schrijven, ten onrechte

Tekenend is dat, toen in het voorjaar van 2025 het kabinet bij de Voorjaarsnota de financiën op orde moest krijgen, de vier fractievoorzitters het heft in handen namen en zelf de besluiten gingen nemen. Niet alleen de premier werd de gang op gestuurd, maar ook de ambtelijke adviseurs.[2] Ongelukken konden, zo werd aanstonds duidelijk, niet uitblijven. Partijen waren niet in staat ordelijk zaken met elkaar te doen, eenvoudig omdat ze elkaar niet vertrouwden. Zij vertrouwden ook de minister-president niet, zodat coördinatie en leiding onmogelijk werden. Vooral Wilders schijnt al vrij snel na het aantreden van het kabinet zijn vertrouwen in de premier te zijn kwijtgeraakt[3].

De enige partij met competentie op ministerieel niveau, de VVD, zocht al spoedig naar een gelegenheid om te breken met deze chaos, maar zij vond dat zij de grote NAVO-conferentie in juni moest afwachten. Het was immers geen gezicht als daar een demissionaire premier als

gastheer zou moeten optreden. Daar trok Geert Wilders zich niets van aan en het leverde hem de kans de boel op te blazen, zodra hij dacht een goede gelegenheid te hebben gevonden. Die schiep hij zelf door van de vertraging in de totstandkoming van een asielwet gebruik te maken door een tienpuntenplan op tafel te leggen en te eisen dat de drie collega's bij het kruisje zouden tekenen. Dat weigerden zij uiteraard, maar daardoor lag het kabinet binnen een jaar na zijn ontstaan, op 3 juni 2025, al op apegapen.

De premier 'sans famille' mocht naar de koning om het ontslag van zijn kabinet aan te bieden. De ministers van de PVV, die hun ontslag hadden vernomen van een X-bericht van hun chef, vertrokken nog diezelfde dag van hun ministeries. Van voortzetting van hun werk in demissionaire status kon geen sprake zijn. (Op de parlementaire behandeling van deze kabinetscrisis kom ik zo verderop terug.)

'Ultra-parlementaire' besluiteloosheid

Wat aan dit kabinet zonder maatschappelijk houvast zo merkwaardig is: het had wel een rechts karakter maar niemand kon navertellen wat dit nu precies betekende. Laat staan dat het in staat was besluiten te nemen. Zelfs op het terrein van het asielrecht — toch de absolute hoofdzaak van de combinatie — slaagde het er niet in overzichtelijk positie te kiezen en de steun van alle vier partijen te organiseren. Premier en ministers maakten zich volledig afhankelijk van de leiding van de fractievoorzitters, al hielp ook dat niet. Het werd geen extraparlementair kabinet, zoals Pieter Omtzigt had gewild, maar een 'ultra-parlementaire' coalitie, zoals Bert van den Braak het betitelde.[4]

Dat roept associaties op met de analyse die Ruud Koole in zijn boek *Twee pijlers* heeft geleverd, maar dan wel op zijn kop gezet. Koole waarschuwde immers voor wat hij noemde 'gouvernementalisering' van de politieke besluitvorming in Nederland.[5] Waarmee hij doelde op de neiging de belangrijkste politieke knopen in steeds kleiner kring door te hakken. Dit gebeurde tijdens de kabinetten-Rutte in een maandagochtendoverleg van premier met vicepremiers en fractievoorzitters van de coalitiepartijen, zij het wel gevoed en ondersteund door deskundige ambtenaren. Vervolgens kregen de leden van de Tweede Kamer maar ook de niet-aanwezige ministers instructies hoe te handelen. Uit democratisch oogpunt een discutabele werkwijze maar wel effectief en misschien onvermijdelijk.

Als het erg ingewikkeld was, werd er onder leiding van Rutte uitgeweken naar wat Koole de 'akkoordendemocratie' ging noemen[6]: belanghebbenden werden bij elkaar gezet met de opdracht het onderling eens te worden. Zo kwamen er een 'klimaatakkoord' en een 'sociaal akkoord'. Het kabinet-Schoof kon nog net profiteren van een al geruime tijd voorbereid 'zorgakkoord'. Ook dat was een discutabele

> Links heeft altijd zwaar te lijden van sociale en economische onzekerheid, weinig competent bestuur en oorlogsdreiging — dat maakt mensen behoudend

werkwijze, want de Tweede Kamer werd zo geconfronteerd met voldongen feiten. Maar, ook daar was sprake van een zekere mate van effectiviteit. In beide constructies van besluitvorming waren de rol en het gezag van de minister-president trouwens beslissend.

Niets van dat alles in het kabinet-Schoof. Hier kregen premier en ministers gezamenlijk

opdrachten van vier fractievoorzitters, zonder deskundige begeleiding, daargelaten dat de belangrijkste organisaties, inclusief de ambtelijke, buiten alle besluitvorming bleven. Tenzij ze dreigende taal spraken, maar soms hielp ook dat niet, in elk geval niet bij de minister van Asiel en Migratie, Marjolein — 'Ik ben beleid' — Faber. Die had aan één echte overlegpartner genoeg, haar politieke chef Wilders.

> De belangrijkste opdracht van de premier, onheil zien aankomen en tijdig samenhang organiseren, ging hem niet goed af

Het doet de pijnlijke vraag rijzen: was het voor de effectiviteit van het kabinet niet toch beter geweest als de leider van de grootste partij, Geert Wilders, premier was geworden? Intuïtief ben ik geneigd te antwoorden: 'het idee alleen al'. Met meer afstand en objectiviteit kijkend is het antwoord toch iets moeilijker. Een land vertoont zich in de internationale, democratische wereld het best met een premier uit het democratische midden. Maar, gelet op het Italiaanse voorbeeld van premier Giorgia Meloni zou het wel hebben gekund. Bij haar zijn de ergste problemen binnenlands van aard; zij voegt zich internationaal in de pro-Europese traditie van haar land. Dat zou Wilders wellicht ook hebben gekund. Bovendien, hij zou als premier meer belang hebben gehad bij compromisbereidheid, want een kabinetscrisis zou hem dan veel zwaarder hebben getroffen.

Het is overigens de vraag of Wilders het wel zo erg vond om geen premier te mogen worden. Hij liet het premierschap opvallend gemakkelijk vallen toen dat van hem werd geëist. Dat paste in het populistische beeld van niet behoren tot de elite en daarom worden afgewezen.[7] En, het gaf hem de vrijheid de boel op te breken, zodra hij daarmee zelf zou winnen en andere partijen schade zou kunnen toebrengen. Achteraf blijkt zijn timing toch minder sterk te zijn geweest dan hij zelf moet hebben verwacht: het verlies van elf zetels zal hem niet zijn bevallen.

Internationaal gezagsverlies

Het kabinet-Schoof heeft Nederland ernstig verlies aan internationale invloed en gezag bezorgd. Dat geldt nog het minst voor het optreden van de premier zelf en zijn liberale collegae in de Oekraïne-oorlog. Daar werd de politiek van voorganger Rutte onverkort voortgezet. Dat moest de PVV, met haar pro-Russische standpunt, slikken. De grote meerderheid van de Tweede Kamer stond immers achter deze koers. Die werd ook doorgezet nadat Donald Trump president van de Verenigde Staten was geworden.

Schoof durfde bovendien zover te gaan om € 3,5 mrd voor steun aan Oekraïne toe te zeggen, voordat daarover formeel kon worden beslist in het kader van de Voorjaarsnota 2025.[8] Ten slotte aanvaardden Schoof en de liberale ministers Europese leningen ten behoeve van de defensie, vooruitlopend op het NAVO-besluit tot verhoging van de defensie-uitgaven. Dit alles tegen de zin van PVV, NSC en BBB.

De schade aan de positie van Nederland in de Europese Unie deed zich elders voor, bij het eeuwige gezeur om uitzonderingen op het Europese landbouwbeleid, het beleid op het terrein van asielmigratie en het knoeiwerk bij de opvolging van de vertegenwoordiging in de FAO, de voor Nederland zo belangrijke landbouw- en voedselorganisatie van de Verenigde Naties.

De zwaarste schade leed het kabinet met zijn passiviteit in het conflict tussen Israël en

Hamas. Die schade had overigens een meer binnenlands karakter dan dat ons land in de Europese Unie zo apart kwam te staan. Daar waren meer lidstaten die tegenover Israël weigerden in beweging te komen, Duitsland in het bijzonder. Tergend langzaam bewoog minister Veldkamp van Buitenlandse Zaken in meer kritische richting, tot ontsteltenis van zijn eigen ambtenaren en de publieke opinie in Nederland. Ten slotte zou hij in augustus 2025 in conflict raken met zijn collega's van VVD en BBB; voor hen ging hij toen met zijn verlangen naar sancties tegen Israël weer te ver. Nederlands positie in de internationale verhoudingen — meer speciaal in Europa — werd er niet overzichtelijker op.

Er moet worden bij gezegd, dat ook de grootste oppositiepartij, GroenLinks-PvdA, verdeeld raakte dankzij de door Kati Piri kort voor het congres van beide partijen ingediende motie. Die wilde alle leveranties van wapentuig aan Israël stoppen of minstens opschorten. Niet alleen kreeg zij daarvoor geen steun bij D66 en CDA, die daarvoor telkens één lijn met GroenLinks-PvdA hadden getrokken. Ook de eigen aanhang raakte verdeeld, zoals bleek tijdens het congres in juni. Dat werd her en der voorgesteld als een 'breuk' tussen GroenLinks en de PvdA, maar dat was een onjuiste voorstelling van zaken. Beide partijen waren verdeeld, in hoofdzaak langs lijnen van verschillende generaties. Sowieso trok de kwestie-Gaza diepe voren van polarisatie door de hele samenleving, dieper dan ooit een internationale kwestie had gedaan sedert de Tweede Wereldoorlog.

Van crisis naar crisis en constitutionele chaos

Het kabinet hield het nog geen jaar vol doordat Geert Wilders al na elf maanden, op 3 juni 2025, de stekker eruit trok. Dat hij zelf daarvoor koos om er nieuwe verkiezingen mee mogelijk te maken, is nog te volgen. Hij hoopte zo aan te tonen dat hij de enige was die een streng asielbeleid wilde. Dat praktisch alle andere partijen en vooral GroenLinks-PvdA hem daarbij vrijwel kritiekloos volgden, is heel wat minder begrijpelijk.

> Wat aan dit kabinet zonder maatschappelijk houvast zo merkwaardig is: het had wel een rechts karakter maar niemand kon navertellen wat dit nu precies betekende

Waarschijnlijk zou een keuze voor Kamerontbinding en verkiezingen uiteindelijk het meest juiste besluit zijn geweest. Voor de uiteengevallen combinatie bestond immers nauwelijks een levensvatbaar en stabiel alternatief. Maar van een ordentelijke parlementaire reflectie op de kabinetscrisis en een weging van de mogelijkheden was geen sprake.

Dat gebeurde evenmin bij de tweede crisis van 22 augustus 2025, toen de ministers van NSC het kabinet verlieten, terwijl er al geen volwaardig kabinet meer was. Daarbij ging het om een kleine reeks constitutionele blunders. Minister Veldkamp verliet boos de ministerraad en vertelde eerst buiten aan journalisten dat hij zijn ontslagbrief ging schrijven. Zoiets behoor je uiteraard in de ministerraad te doen. De brief aan de koning behoort de premier te passeren, zodat die weet wat hij de koning moet meedelen.

De chaos werd nog aanzienlijk vergroot doordat de NSC-collegae, toen zij van de ontslagaanvraag van Veldkamp vernamen, zelf ook maar vertrokken 'uit solidariteit'. Ook dat bleek buiten op straat en niet ter vergadering. Daar

komt bij dat het onzin is om als demissionaire ministers 'solidariteit' te beoefenen, omdat er van gezamenlijk overeengekomen regeringsbeleid immers geen sprake meer is. Ministers hebben nog slechts te handelen in lopende zaken, zoals hun bij de ontslagaanvraag van het kabinet door de koning is gevraagd. De status van demissionair bewindspersoon is zo langzamerhand volslagen duister geworden.[9]

De emoties gingen te keer waar rationele weging en kalm nadenken vereist waren. De Kamer en het kabinet reageerden eigenlijk nauwelijks en met een steun van 32 zetels strompelde het kabinet vervolgens naar de Kamerverkiezingen. Ook hier geen moment van parlementaire reflectie. Constitutioneel enige orde houden en zich ten opzichte van elkaar in kabinet en Kamer gedragen volgens aloude conventies was er niet meer bij. Voor kabinetsformaties na verkiezingen is inmiddels een naar behoren verlopend proces zonder Koning ontwikkeld.[10] Dat geldt niet voor een tussentijdse kabinetscrisis. Daarvoor bestaat nog steeds geen doordachte procedure en dus sloeg daar in de zomer de chaos toe.

Zo kon het kabinet-Schoof uiteindelijk 43 ministers en staatssecretarissen aanstellen binnen anderhalf jaar, waarvan dertien van stond af aan demissionair. In het parlement heerste vanaf 3 juni de anarchie, met in het wilde weg ingediende en aangenomen moties en amendementen. Daaronder het beruchte amendement op de asielmigratiewet, dat niet alleen illegaal verblijf strafbaar stelde maar eveneens het hulp bieden daaraan. Tijdens de algemene politieke beschouwingen in najaar 2025 werden *zestig* moties ingediend. Zoals Bert van den Braak opmerkte: 'zestig slagen in de lucht'.[11]

En nog steeds was er geen asielmigratiewet. Het wetgevingsproces stagneerde meer in het algemeen volledig vanaf het aantreden van het kabinet-Schoof.[12] Dat leidde tot het breed uitgesproken verwijt dat er 'niets uit hun handen kwam'. Was dat maar waar. Behoorlijke wetsvoorstellen bleven inderdaad achterwege, maar daarvoor in de plaats waren er wel ingrijpende en schadelijke begrotingsbeslissingen, zoals bij de ontwikkelingssamenwerking, het wetenschappelijk onderwijs en onderzoek, alsmede de publieke omroep. Massale reductie van ambtenaren werd wel aangekondigd, maar van effecten is tot op de dag van vandaag nog niets te zien.

Eén uitzondering verdient vermelding. Bij de begrotingsvoorstellen kwam het kabinet tegemoet aan de noodkreten van de gemeentelijke overheden. Het kondigde een stijging aan van de uitgaven voor de jeugdzorg, compensatie voor hoge jeugdzorguitgaven in voorbije jaren en aanvulling van het door Rutte IV per 2026 gekorte Gemeentefonds. Niet volledig wat gemeenten hadden gevraagd, maar wel een tegemoetkoming van belang. Ook het 'overhedenoverleg' van het kabinet met de organisaties van decentrale overheden werd weer in ere hersteld, nadat het onder premier Rutte een voortijdige dood leek te zijn gestorven.

> Het kabinet-Schoof zou uiteindelijk 43 ministers en staatssecretarissen aanstellen binnen anderhalf jaar, waarvan dertien van begin af aan demissionair

Daarvoor moesten gemeentebesturen weer aanzien dat de 'Spreidingswet' — bedoeld om asielmigranten behoorlijk over alle gemeenten te spreiden — weliswaar nog niet werd ingetrokken, maar evenmin functioneerde. Grote onzekerheid bij lokale overheid en bevolking was het

gevolg. Tegenstanders van asielopvang konden zich gesterkt voelen — werden ook door de PVV daartoe opgehitst — in hun eis dat gemeenten vooral niet moesten meewerken aan huisvesting van asielzoekers.

Opvallend was daarbij de rol van BBB, in het bijzonder de minister van Volkshuisvesting Mona Keijzer, die er na het vertrek van de PVV de taak van asielopvang bij had gekregen. Toen de Raad van State in een advies duidelijk maakte dat afschaffing van de voorrang voor statushouders juridisch aanvechtbaar was, liet zij meteen weten dat zij zich van dat advies niets aan zou trekken. Partijgenote Caroline van der Plas probeerde vervolgens de Raad van State verdacht te maken door te roepen dat daar een groot aantal D66-ers deel van uitmaakt. Rechter en rechterlijke uitspraken werden in de loop van het korte jaar van het kabinet bovendien geregeld verdacht gemaakt.[13]

Het leverde het pijnlijke en onrustbarende beeld op van een rechtsstaat als zou die een hobby van links zijn in plaats van wat hij is: een met uiterste zorgvuldigheid te koesteren opdracht in algemene consensus.

Waarom links de verkiezingen toch niet won

Hoe incompetent het kabinet-Schoof ook opereerde en hoe treurig het ook binnen een jaar ineenzakte, het waren niet de partijen van links die daarvan bij de verkiezingen van 29 oktober 2025 profiteerden. Rechts in de politiek bleef stabiel, dat gold ook voor radicaal rechts. De PVV verloor sterk en ook BBB ging onderuit, maar dat werd door Forum en JA21 gecompenseerd. De winnaars waren D66 en het CDA, al zal D66 daar wellicht spoedig spijt van krijgen als het merkt dat het zich aan rechts dient uit te leveren. Het optimisme van D66 in de campagne was dat van het orkestje dat maar op de Titanic bleef doorspelen, totdat het niet meer kon.

Links verloor daarentegen. Dat gold zowel voor GroenLinks-PvdA (-5) als voor de SP (-2) en Volt (-1). Alleen de Partij voor de Dieren behield haar drie zetels. Dat kwam voor velen onverwacht, juist omdat het slecht functioneren van rechts in de politiek anders had doen verwachten. Het was een daad van leiderschap van Frans Timmermans om als lijsttrekker en Kamerlid terug te treden, maar het is zeer de vraag of het aan hem heeft gelegen of aan een verkeerde campagne.

Het verlangen is altijd groot om een nederlaag aan de campagne of aan de lijsttrekker toe te schrijven. Mijn ervaringen in opeenvolgende campagnecommissies heeft mij geleerd dat die veel minder betekenis hebben dan betrokkenen en media geloven. De geschiedenis biedt hier meer houvast dan ‘campagne-expertise’.

Links heeft altijd zwaar te lijden van sociale en economische onzekerheid, weinig competent bestuur, oorlogsdreiging en bijbehorende vrees voor de toekomst. Dat alles maakt mensen behoudend en op zoek naar ‘duidelijkheid’ en houvast. De jaren dertig van de vorige eeuw zijn er om ons eraan te herinneren dat de voorganger van de PvdA, de SDAP, onder vergelijkbare omstandigheden geen winst maar verlies leed.[14]

> In het kabinet-Schoof kregen premier en ministers gezamenlijk opdrachten van vier fractievoorzitters, zonder deskundige begeleiding

Sterker nog, de sociaal-democratie werkte toen hard aan vernieuwing van haar missie en politieke plek, met een perspectiefrijk *Plan van de Arbeid* (1935) en een nieuw beginselprogram-

ma (1937). Het transformeerde haar van klassepartij tot volkspartij[15]. Electoraal schoot zij er echter helemaal niets mee op.

Eerst na de Tweede Wereldoorlog, toen de welvaart begon te stijgen, ging het de Partij van de Arbeid voor de wind. De doorbraak en de fusie met vrijzinnig-democraten en progressieve christenen in 1946 hielp nog niet. Wat wel hielp waren de sterke economische bloei en de sociale zekerheid van de jaren vijftig. Zoals het in de economische bloeiperiode van de jaren twintig ook goed was gegaan met de SDAP. Dat is en blijft de paradox van links: als zij het meest uitkomst zou bieden, is er geen interesse; als het land bezig is aan welvaart te winnen, gaat het ook goed met links.

Wat links ook niet helpt is dat in tijden als de onze niet de economische vragen vooropstaan in het politieke discours maar de culturele. Dan raakt links onthand en riskeert het niet alleen door rechtse concurrenten maar ook door kiezers te worden beschuldigd van morele zelfingenomenheid en betweterij. Of dat ook werkelijk zo is, doet er minder toe dan dat het zo wordt ervaren. Dat is geen reden om in verlamming en mismoedigheid te vervallen, net zomin als in de jaren dertig. Juist nu moeten GroenLinks en PvdA hard doorwerken aan hun samengaan en vooral werken aan een overtuigend verhaal. Vroeg of laat zullen zij daarvan de vruchten plukken.

Dit artikel is de bewerking van een lezing en daaropvolgende discussie in de 'werkgroep partijpolitieke processen' van de Wiardi Beckman Stichting.

Noten

1 *Joop van den Berg (2024). Kabinet zonder volkspartijen. S&D/2024-4.*
2 *Aharouay, Lamyae en De Koning, Petra (2025). Dick Schoof.* Amsterdam: Brooklyn, pp. 7–9.
3 *Aharouay, Lamyae en De Koning, Petra (2025). Dick Schoof.* Amsterdam: Brooklyn, p. 24.
4 *Bert van den Braak (3 januari 2025). Van extra- naar ultraparlementair. Parlement.com.*
5 *Ruud Koole (2021). Twee pijlers. Het wankele evenwicht in de democratische rechtsstaat.* Amsterdam: Prometheus, pp. 154–161.
6 *Ruud Koole (2021). Twee pijlers. Het wankele evenwicht in de democratische rechtsstaat.* Amsterdam: Prometheus, pp. 243–256.
7 *Cas Mudde and Christobal Rovira Kaltwasser (2017). Populism: A Very Short Introduction.* Oxford University Press, pp. 73-76.
8 *Heleen Blommers (2025). 'Eigenlijk heeft de premier die ketting nu doorgeknipt, in ieder geval over financiële steun.' Het debat over de staat van oorlog in Europa en over de ingelaste buitengewone Europese top, 6 maart 2025.* In: Alexander van Kessel e.a.(red.) (2025). *Parlement en politiek in tijden van oorlog. Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2025.* Amsterdam: Boom, pp. 75–82.
9 *Dit ondanks een uitvoerig rapport van het Adviescollege inzake de werking van artikel 57 van de Grondwet (2024). Demissionaire dubbelrol? De (on)verenigbaarheid van het lidmaatschap van Kamer en kabinet.*
10 *Joop van den Berg (27 oktober 2023). Formeren gaat van au en dat zal wel altijd zo blijven. In: E-nieuwsbrief De Hofvijver.*
11 *Bert van den Braak (26 september 2025). Het prestige van de Tweede Kamer. Parlement.com; Ruud Koole (2025). Hoe heurt het eigenlijk? Parlementaire verhoudingen onder partijpolitieke druk. Rudy B. Andeweglezing 2025.* Universiteit Leiden.
12 *Joris Veerbeek en Coen van de Ven (12 februari 2025). Stilte in de senaat. Werkt het kabinet-Schoof? Onderzoek. In: De Groene Amsterdammer.*
13 *Een opsomming daarvan is te vinden bij Bert van den Braak (28 februari 2025). Er was eens een basislijn, toch? Parlement.com; zie ook: Fons Meijer (2025). Het parlementaire jaar 2024 — 2025. In: Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2025*, pp. 169-207.
14 *Peter Jan Knegtmans (1989). Socialisme en democratie. De SDAP tussen klasse en natie (1929–1939)*, Amsterdam: Stichting Beheer IISG.
15 *Ruud Koole (2025). Gerechtigheid en vrijheid. Een kleine geschiedenis van de sociaal-democratie.* Amsterdam: van Gennep, pp. 31–41.

Een reflectie op de teleurstellende verkiezingsuitslag

Als we de verkiezingsnederlaag maar ten dele kunnen wijten aan de ‘usual suspects’ zoals het programma, de lijsttrekker of de campagne, waarom heeft de fusiepartij het dan niet beter gedaan bij de verkiezingen?

WIBO KOOLE & FRANS LEIJNSE

Wibo Koole is politicoloog, organisatieadviseur en oud-voorzitter PvdA-Amsterdam en Frans Leijnse is socioloog, oud-informateur en voormalig Eerste- en Tweede Kamerlid PvdA.

De verkiezingsuitslag van oktober 2025 was voor Groenlinks-PvdA opnieuw teleurstellend. Hoe kon het dat de belofte van een versterkte sociale meerderheid niet bewaarheid werd? Oppervlakkige verklaringen wijzen al snel naar het ‘te linkse programma’, waardoor in het midden een gat ontstond waar D66 in kon springen. Of naar de lijsttrekker, die allerlei zaken ‘beter over het voetlicht’ had moeten brengen. Of naar de campagne, die ‘te flets en amateuristisch’ zou zijn geweest. Maar ook als dat allemaal waar zou zijn, verklaart dat nog niet waarom de potentiële kiezer die in 2022 in peilingen razend enthousiast was over de nieuwe combinatie op links, nu al de moed zo drastisch heeft opgegeven. In dit artikel gaan we op zoek gaan naar diepere oorzaken voor het gebrek aan electorale aantrekkingskracht van de nieuwe fusiepartij.

The usual suspects?

Het gebruikelijke frame dat de fusiepartij door de inbreng van GroenLinks programmatisch te veel naar links is opgeschoven en daardoor D66

en het CDA de gelegenheid heeft gegeven kiezers in het midden te binden, is ter rechterzijde gretig (VVD) maar ook door oude PvdA-prominenten regelmatig aangehaald: 'De kiezer gaat naar rechts en wij gaan naar links, dat kan niet goed zijn' (dixit Ad Melkert bij *Pauw & De Wit*). Maar is de kiezer in werkelijkheid op 29 oktober wel naar rechts gegaan?

Politicoloog Tom van der Meer laat inderdaad zien dat het radicaal-rechtse blok (PVV, FvD, JA21) dat in 2023 zo stevig had gewonnen zich per saldo gehandhaafd heeft.[1] Maar tegelijk hebben de partijen van centrumrechts die uit electorale motieven meebuigen met de antidemocratische rechtse populisten (VVD, BBB, NSC) een omvangrijk verlies van 25 zetels geleden. Die zetels zijn naar het democratische midden (CDA, D66) gegaan, een beweging van rechts naar het midden dus. Daarmee heeft het democratisch midden nog lang niet de omvang van vroeger maar is het met 44 zetels wel een stuk opgeschoten om de sleutelpositie in de landelijke politiek te hernemen.

Dat is nogal van belang omdat de meelopers van centrumrechts, die in de geschiedenis altijd cruciaal bleken om autoritaire leiders aan de macht te helpen, zo hun greep op de regeringsmacht verloren hebben. Je kunt toch moeilijk volhouden dat 'de kiezer' naar rechts beweegt als hij in plaats van Wilders en Schoof nu Jetten en Bontenbal aan de macht heeft geholpen.

Hoewel het midden dus nog wel wat sterker mag worden, is het grootste probleem voor GL-PvdA dat tegelijk links als geheel en de linkse volkspartij in het bijzonder zo is geslonken. Wie daaruit onmiddellijk de conclusie trekt dat links zich dus 'te links' heeft opgesteld, verwart correlatie met causaliteit — een in de politiek vaak gemaakte fout. De beweging die één op de vijf van de eerdere GL-PvdA-kiezers in de laatste week naar D66 maakte, zal toch niet zijn voortgekomen uit een weloverwogen afwijzing van het linkse verkiezingsprogramma?

De aantrekkelijke jeugdige en vitale profilering van Rob Jetten, in combinatie met strategische overwegingen (de kans om Wilders te verslaan) lijken als verklaring meer voor de hand te liggen. Wie het linkse profiel van ons programma aanhaalt als belangrijkste oorzaak van het electoraal falen voert vooral een partij-interne discussie, die wel de talkshows haalt en daarmee de partij verder beschadigt, maar de kiezer bij zijn keuze niet bezighoudt.

Er is voldoende, ook internationaal, onderzoek dat erop wijst dat wanneer sociaal-democraten programmatisch naar het midden bewegen ze kiezers verliezen op links (aan SP, DENK en PvdD) en nauwelijks winnen onder gematigde kiezers.[2] Dat wordt ook bevestigd door de desastreuze afloop van de twee periodes waarin de PvdA zich niet links maar daadwerkelijk in de plaats van het CDA als middenpartij opstelde en met centrumrechts regeerde.

Je kunt moeilijk volhouden dat 'de kiezer' naar rechts beweegt als hij in plaats van Wilders en Schoof nu Jetten en Bontenbal aan de macht heeft geholpen

Die twee perioden onder Kok/Melkert (1994-2002) en onder Samsom/Asscher (2012-2017) resulteerden bij de volgende verkiezingen in het dramatische verlies van respectievelijk 50% en 75% van de aanvankelijke kiezersaanhang. Het zijn records die inmiddels alleen door NSC zijn geëvenaard. Kiezers liepen weg naar links. In het midden bleken de sociaal-democraten weinig te zoeken te hebben, in ieder geval geen kiezers.

Een partij die zijn herkenbare, in ons geval linkse profiel vaag maakt door als middenpartij te poseren krijgt onherroepelijk de rekening gepresenteerd. In dat opzicht was het nieuwe programma met zijn duidelijke keuze voor solidariteit, samen aanpakken en de sociale meerderheid aan de macht een uitstekend uitgangspunt voor deze campagne. De les die we moeten leren is dat zo'n duidelijk links profiel (lang) niet genoeg is om de kiezers op links te verzamelen. Er is meer nodig.

Dus als het niet aan het programma heeft gelegen, lag het dan misschien aan de lijsttrekker? Wij spreken genoeg oude en nieuwe partijgenoten om te kunnen vaststellen dat intern (zeer) geregeld naar Frans Timmermans werd gewezen als belangrijkste oorzaak van het bescheiden resultaat. Ook peilingen lieten zien dat hij al in 2023 voor GL-PvdA-kiezers niet de gedroomde lijsttrekker was.

Onmiskenbaar heeft Frans Timmermans niet het charisma dat politieke leiders bij brede groepen kiezers populair maakt. Bovendien is hij met 64 van een andere generatie dan de belangrijkste concurrenten Jimmy Dijk (40), Rob Jetten (38), Esther Ouwehand (49), Laurens Dassen (40) en Henri Bontenbal (42) en dat betekent een zichtbaar nadeel in vitaliteit en flexibiliteit. Daarbij is zijn superioriteit qua bestuurlijk-inhoudelijke ervaring en kwaliteit soms meer een nadeel dan een voordeel. Frits Abrahams merkte in de *NRC* terecht op dat 'het beste jongetje van de klas niet altijd het populairste jongetje is'.[3]

Dat is Frans Timmermans niet aan te rekenen, en doet niets af aan zijn sterke campagne-prestatie. De genoemde handicaps waren al in 2023 ruimschoots bekend en ze hebben toen, evenmin als in 2025, tot de afweging geleid een ander, jonger iemand, met minder het stempel van de oude PvdA, en met meer aansluiting bij nieuwe kiezers als lijsttrekker te benoemen. Wie zijn oor te luisteren legt in vooral de PvdA weet ook waarom: er is geen partij waarvan het kader zo vergrijsd was in de jaren 2017–2023 en waarin (dus?) zoveel mensen rondlopen die het bestaan van een generatieprobleem het liefst ontkennen. Maar het is de vraag of de kiezer — en vooral de nieuwe en jongere kiezer — daar net zo over denkt. Die ziet namelijk dat de wereld snel verandert en dat de oude politiek daar steeds minder bij past. Het is de toekomst die telt, en niet het verleden.

Wist men dit dan niet in de partijtoppen? In 2023 heeft men volgens Coen van de Ven — die het fusieproces jarenlang nauw heeft gevolgd — doelbewust een lijsttrekkersverkiezing vermeden omdat peilingen aangaven dat onder de leden meer steun was voor andere kandidaten.[4] De leden en potentiële kiezers leken dus wel degelijk te voorzien dat dit lijsttrekkerschap een handicap zou zijn voor de nieuwe partij.

> De fusiepartij heeft de kans niet gepakt zich als vernieuwer te presenteren: er was niet eens een nieuwe naam

Ondanks deze nadelen heeft Frans Timmermans zeker in de laatste weken een goede campagne gevoerd en de nieuwe boodschap van solidariteit als kernwaarde helder over het voetlicht gebracht, waarmee hij en passant ook nog de opgeklopte tegenstelling tussen 'rode' en 'groene' waarden overbrugde. Maar geholpen heeft het niet. En hoe moreel juist Frans Timmermans ook gehandeld heeft door de verantwoordelijkheid voor het verlies voluit op zich te nemen, de echte fout ligt natuurlijk bij de keuze om hem in deze positie naar voren te schuiven, daarbij de duidelijke twijfels negerend.

Dieper steken

Als we de *usual suspects* (programma, lijsttrekker, campagne) niet de schuld kunnen geven, moeten we dieper kijken. Zou de sleutel tot het falen bij twee opeenvolgende verkiezingen in de fusie kunnen liggen? Zouden misschien de wijze waarop het fusieproces is aangepakt, de angst voor scheuring, de traagheid, de overconcentratie op behoud en continuïteit en (vooral) het onvermogen om de politieke voordelen van drastische vernieuwing te zien en te grijpen, de voorwaarden hebben geschapen voor het electorale falen van de nieuwe partij? En is daarbij wellicht de onverwerkte erfenis van de eerdere terugval van zowel de Partij van de Arbeid (2017, 2021) als GroenLinks (2021) de belangrijkste factor geweest die tot dit gemankeerde fusieproces heeft geleid? Daarmee de nieuwe partij op voorhand berooven van zijn belangrijkste *unique selling point:* werkelijk nieuwe linkse politiek te zijn.

De wetenschap dat partijfusies veelal even tijd nodig hebben om succesvol te worden betekent niet dat je het maar beter rustig aan kunt doen. Integendeel, het had reden moeten zijn om goed te doordenken hoe je het momentum voor een nieuwe partij zo goed mogelijk kunt benutten. Dat kiezers gevoelig zijn voor nieuwe partijen is een bekend feit. De snelle opkomst van nieuwe partijen zoals Forum voor Democratie (2019), BBB (voorjaar 2023) en NSC (najaar 2023) illustreert dat het gedaalde 'vertrouwen in de politiek' eigenlijk meer een gedaald vertrouwen in de 'gevestigde macht van het moment' is.

Een partij die zich geloofwaardig als nieuw, of in ieder geval zoals het huidige CDA als drastisch herbrond en in personeel opzicht verjongd weet te presenteren, kan op een gunfactor rekenen bij een flink deel van het electoraat, zeker in tijden van grote maatschappelijke verandering. De fusiepartij heeft de kans niet gepakt zich als vernieuwer te presenteren, bouwend op de kritische energie in de samenleving. Er was niet eens een nieuwe naam.

De verwachting dat kiezers vaak de kans geven aan iets nieuws werd in 1945 treffend door Winston Churchill als politiek adagium geformuleerd. Tijdens de conferentie van Potsdam ter afronding van de Tweede Wereldoorlog werd hij geconfronteerd met een enorme verkiezingsnederlaag aan het thuisfront. Niet

> Frits Abrahams merkte in de *NRC* terecht op dat het beste jongetje van de klas niet altijd het populairste jongetje is

de held die het Westen door de oorlog had gesleept, maar Labour-leider Clement Attlee bleek de voorkeur van de Britse kiezers te krijgen. Op vragen van verslaggevers merkte Churchill op dat hij niet verbaasd was: 'De mensen stemmen niet op je vanwege je prestaties in het verleden, maar om wat zij hopen en verwachten dat je in de toekomst gaat doen.' Die wijsheid, dat de kiezer vooruitkijkt en partijen beloont die overtuigend een betere toekomst beloven, geldt onverminderd.

In dat licht was het dus niet verwonderlijk dat toen de eerste aanzetten tot fusie van GroenLinks en PvdA in 2021 algemeen bekend werden de reactie bij leden en kiezers direct positief was. Het cruciale manifest van de jongere generatie van *RoodGroen* werd al in 2021 door duizenden oude en jonge PvdA-ers en GroenLinksers onderschreven. Een actie voor het dubbellidmaatschap kreeg opvallend veel respons, ook van prominenten in beide partijen. Het gestage ledenverlies (dat de PvdA al sinds het aantreden van Wim Kok als partijleider in 1988 jaarlijks

deed slinken) stopte in beide partijen, en naarmate de fusie concreter werd, begonnen zelfs grote aantallen nieuwe en beduidend jongere leden toe te stromen.

Opiniepeilers legden vanaf voorjaar 2023 kiezers ook de vraag voor hoe ze zouden stemmen als de twee partijen niet afzonderlijk maar met één lijst de verkiezingen in zouden gaan. Een fusiepartij GL-PvdA bleek het toen niet alleen substantieel beter te doen dan de afzonderlijke lijsten samen, maar bood ook perspectief op meer dan 30 zetels. Die signalen hadden voldoende moeten zijn om de koers voluit op versnelde fusie én drastische programmatische en personele vernieuwing te zetten. Toen de VVD in de zomer van 2023 een einde maakte aan het kabinet-Rutte IV en verkiezingen in het najaar forceerde, deed zich de kans voor dit momentum te benutten. Maar de overheersende opvatting in de partijtoppen was dat deze verkiezingen 'veel te vroeg' kwamen. De buitenwereld had zich, schande, weer eens niet aan onze schema's gehouden.

De uitgebreide beschrijving van het fusieproces in *Een links verhaal* van Coen van de Ven leest als een geweldig interessante politieke psychologie, waarin de hoofdpersonen elkaar goed weten te vinden en vast te houden.[5] Maar tussen de regels door ziet de goede verstaander geleidelijk ook een levensgroot probleem. In het fusieoverleg ontbreekt van begin tot eind de reflectie op politieke en electorale effecten van wat men aan het doen is. Wat wel en niet indruk op de kiezers zou kunnen maken komt niet aan de orde, de programmatische inhoud wordt steeds weggeschoven en politiek-strategische overwegingen blijven buiten beschouwing. Alle aandacht is gericht op het partij-interne proces en de procedurele zorgvuldigheid. Je zou niet zeggen dat het hier een fusieproces van twee *politieke* partijen betreft.

De partijbesturen die het fusieproces in handen nemen, stellen zich uit voorzichtigheid (PvdA) en angst voor interne tegenstellingen (GroenLinks) sterk procesgericht op. Voortdurend wordt er vertraagd om procedurele risico's te minimaliseren, terwijl iedere ledenuitvraag weer laat zien dat die risico's er niet zijn: 80-90% van de leden wil vooruit en wel snél.

> Frans Timmermans werd in september 2023 tegen de regels van de partijdemocratie, en waarschijnlijk tegen de zin van een meerderheid van de leden, aangewezen als lijsttrekker

Deze angstige en defensieve houding speelt de nieuwe partij van begin af aan parten. Men had er wijs aan gedaan het in de organisatiekunde bekend adagium ter harte te nemen dat een transitie van A naar B alleen kan slagen als de werkwijzen, methoden en cultuur van B worden gehanteerd. Met de oude methoden en werkwijzen van A kom je zeer waarschijnlijk weer bij A uit en niet bij het gewenste B. Precies dat lijkt nu te zijn gebeurd. De nieuwe partij staat er nog steeds niet, de naam is nog steeds belast met de oude labels, in de stappen die gemaakt worden leeft het verleden voort. De kiezer heeft zich nu teleurgesteld afgewend: van het linkse front geen nieuws.

Doordat voorzichtigheid troef is, krijgen oude prominenten veel aandacht en blijft lange tijd het beeld bestaan dat er grote verdeeldheid heerst en de fusie 'nog lang geen gelopen race is'. De pers pakt dit uiteraard gretig op, en dat kun je ze moeilijk verwijten. In de loop van 2022 doen de leden van PvdA en GroenLinks een

duidelijke uitspraak als zij in het ledenberaad vaststellen dat er één gezamenlijke fractie in de Eerste Kamer komt, terwijl een bijna-meerderheid tegen het advies van het partijbestuur ook al een gezamenlijke lijst zou willen zien.

In 2023 wordt bij referendum met overweldigende meerderheden vastgelegd dat de Tweede Kamerverkiezingen nu met één lijst worden ingegaan. De partijtop van de PvdA (fractievoorzitter, partijvoorzitter) toont zich verrast en verbaasd: dit had men niet verwacht. Maar in plaats van de gelegenheid aan te grijpen en de door de leden zo duidelijk gevraagde snelle en daadkrachtige vernieuwing zichtbaar te maken houdt men de touwtjes stevig in eigen hand en gaat op de ingeslagen weg verder.

En dat leidt onvermijdelijk ook in het externe politieke proces tot suboptimale uitkomsten. Dat zien we bij de aanwijzing van de lijsttrekker voor de Tweede Kamerverkiezingen van november 2023. De partijtoppen wilden een lijsttrekkersverkiezing deze keer vermijden. Gewezen werd op de rampzalige door Hans Spekman georkestreerde tweestrijd Asscher-Samsom, waarbij vergeten werd dat hier niet de verkiezing als zodanig maar het splijtende onderlinge debat dat eraan voorafging de negatieve uitkomst bepaalde.

Bovendien was men bang dat een verkiezing onder de leden langs de oude partijlijnen zou lopen wat de eensgezindheid over de fusie zou kunnen verstoren. Dat die angst niet op zijn plaats was bleek later uit peilingen die aangaven dat leden (en kiezers) hun voorkeur voor een kandidaat-lijsttrekker nauwelijks door de oude partijlijnen lieten bepalen maar meer door het charisma, de bredere aantrekkingskracht van de verschillende kandidaten en de mate waarin zij verandering beloofden.

En zo werd Frans Timmermans in september 2023 tegen de regels van de partijdemocratie, en waarschijnlijk tegen de zin van een meerderheid van de leden, aangewezen als lijsttrekker voor de nieuwe gezamenlijke lijst. Op dat lijsttrekkerschap werd door die gang van zaken een hypotheek gelegd die niet gemakkelijk te torsen was, *to put it mildly*. Zelfs voor iemand met de kwaliteiten van Frans Timmermans zou het onmogelijk blijken de vloek een voortzetting te zijn van het oude PvdA-denken (waar de kiezer in 2002, 2017 en 2021 meedogenloos mee afgerekend had) en van het GroenLinkse-denken (dat in 2021 ook een forse tik had gekregen) van zich af te schudden.

> Er is voldoende onderzoek dat erop wijst dat wanneer sociaal-democraten programmatisch naar het midden bewegen ze kiezers verliezen op links

Dat brengt ons bij de eerste achterliggende oorzaak van de teleurstellende uitslag van 29 oktober: *het op voorzichtigheid en beheersbaarheid van het fusieproces gestoelde onvermogen van de partijleiding om het politieke momentum te creëren en te benutten voor een vernieuwende en mobiliserende aanpak.*

Onverwerkt falen: 2017 en 2021

Maar er is nog een tweede oorzaak en die heeft te maken met een fusiediscours dat zeer overwegend is gegaan over het behoud van oude sociaal-democratische en ecologische waarden in het nieuwe geheel, het behoud van het verleden en continuïteit. En er is veel te weinig gezegd over de aansprekende nieuwe visie van de partij op de toekomst van onze samenleving.

Vanwaar die hang naar het verleden en de angst om door te pakken? Om dat te begrijpen

moeten we terug naar de manier waarop de beide partijen de verkiezingsnederlagen van 2017 en 2021 verwerkten. De PvdA verloor in 2017 na deelname aan het kabinet-Rutte II 29 van 38 zetels en bleef in 2021 stabiel op 9 zetels staan. GroenLinks verloor in 2021 6 van de 14 zetels en kwam uit op 8 zetels.

> De wetenschap dat partijfusies veelal even tijd nodig hebben om succesvol te worden betekent niet dat je het maar beter rustig aan kunt doen

Voor de PvdA betekende het verlies in 2017 dat de kiezer wederom uitsprak van de sociaal-democratie geen Haagse middenkoers te accepteren. Anders dan gebruikelijk leidde deze historische verkiezingsnederlaag bij de PvdA niet tot veel introspectie. De evaluatie van de uitslag werd afgedaan in een snel geschreven rapport, dat nauwelijks inging op de diepere bewegingen in de samenleving.[6] De partijleider die verantwoordelijk was voor het echec bleef zitten; nobel, maar dat werkt in de politiek vooral averechts. Het blokkeerde een kritische zelfanalyse van de partij en belastte het verdere politieke functioneren met het odium van eerder falen. Dat werd nog eens bevestigd toen Lodewijk Asscher enkele maanden voor de verkiezingen in 2021 alsnog aftrad (vanwege het toeslagenschandaal) en hij de partij in verwarring achterliet.

Binnen GroenLinks werd bij de evaluatie van de verkiezingsnederlaag geconcludeerd dat de partij er 'onvoldoende in geslaagd is om een herkenbaar inhoudelijk en politiek profiel neer te zetten', maar ook hier worden geen bredere conclusies getrokken en blijft de lijsstrekker zitten.[7] Het effect van onvoldoende reflectie was dat er een schaduw van politieke mislukking bleef hangen over de sociaal-democratische en ecologische waarden.

De PvdA bleef na 2017 vooral teruggrijpen naar haar roemrijke verleden in plaats van zich te richten op haar actualiteit en urgente relevantie voor de toekomst. Bij dit restauratiedenken, dat we de laatste jaren ook bij de tegenstanders van de fusie zien, gaat het vooral om de vraag: 'Hoe winnen we de arbeiders terug?' Niet de vraag hoe men zo heeft kunnen meegaan in het technocratisch-neoliberale narratief en hoe daarmee de verbinding met grote groepen progressieve kiezers (arbeiders, middenklasse én intellectuelen!) is kwijtgeraakt, stond centraal. En ook de vraag hoe de inmiddels sterk veranderde samenleving kon worden begrepen en hoe daarin een nieuwe politieke koers moest worden uitgezet, werd niet gesteld.

Terwijl er vanuit het (in 2013 politiek behendig *kaltgestellte*) WBS-rapport *Van Waarde* alle aanleiding was om de invulling van de sociaal-democratische waarden grondig te vernieuwen was dit precies wat achterwege bleef. Denk aan politieke thema's als de verschillen tussen theoretisch en praktisch opgeleiden en hoe die politiek te overbruggen. Denk ook aan de nieuwe ongelijkheid en de klassentegenstellingen die daaruit inmiddels zijn gegroeid en die hebben geleid tot een sterk gevoel van verlies van grip op het eigen leven.[8] Denk ook aan de veranderingen in het politieke systeem, waardoor een drie blokkenstelsel is ontstaan van radicaal-rechts, centrumrechts en progressief-links, waardoor de electorale concurrentie fundamenteel van karakter is veranderd.[9]

Hoewel het nieuwe verkiezingsprogramma van 2025 met zijn duidelijke keuze voor solidariteit, samen aanpakken en de sociale meerder-

heid aan de macht goede stappen zette, werd het niet in de context geplaatst van de noodzakelijke herbronning van de partij in relatie tot falen bij de verkiezingen van 2017 en 2021. Ook daarmee werd een kans gemist het nieuwe begin van de fusiepartij te markeren en bleef de slagschaduw van het eerdere falen over de partijen en hun waarden hangen. De positionering als partij die de sociale meerderheid bij elkaar brengt, werd zo negatief belast.

De politieke koersbepaling en de praktische uitwerking daarvan gaan niet over het verleden, of over de vraag wat daaruit nog actueel gemaakt kan worden. Politieke koersbepaling gaat over de toekomst, van de wereld, van het land, van de mensen. En zeer in het bijzonder over de toekomst van hen die nog heel veel toekomst hebben: de nieuwe jongere generaties. Die toekomst is anders dan het heden, en veel anders dan zelfs het recente verleden, en dus gaat de praktische politiek over verandering en hoe die in goede banen te leiden.

> De partijbesturen die het fusieproces in handen namen, stelden zich uit voorzichtigheid (PvdA) en angst voor interne tegenstellingen (GroenLinks) sterk procesgericht op

Successen uit het verleden waar de PvdA zich als 'bestuurderspartij' graag op liet voorstaan zijn geen garantie voor toekomstige prestaties. Sterker nog: partijen die in het verleden majeure missers hebben gemaakt, zullen daar zichtbaar afstand van moeten nemen en zichzelf duidelijk opnieuw moeten uitvinden om de verloren kiezers terug te winnen en nieuwe aan te spreken.[10] Verkiezingsnederlagen zijn de klaroenstoot die erop wijst dat een nieuwe doordenking nodig is van wat er in de samenleving aan de gang is en hoe de politiek daar leiding aan kan geven. Net als wat voor politici daarvoor nodig zijn en hoe die de verbinding met de burger kunnen leggen.

De tweede dieperliggende oorzaak van de recente verkiezingsnederlaag is dus het onverwerkte falen bij de verkiezingen van 2017 en 2021. Je gereedmaken voor de nieuwe tijd betekent het eerdere falen onder ogen zien en publiekelijk verwerken. Dat is een politiek-psychologisch proces van zaken in perspectief zetten, afstand nemen en ruimte scheppen voor innovatie. De politieke durf die daarvoor nodig is, is in het fusieproces onvoldoende getoond.

Twee versnellingen nodig

Dit roept de vraag op: hoe verder? Hoe kan het perspectief worden geopend op een partij die electoraal, politiek en sociaal een vooraanstaande rol speelt?

Hoe de formatie ook uitvalt, een goede inbreng in de coalitie of in de oppositie kan met een gerust hart aan de Tweede Kamerfractie van GL-PvdA worden overgelaten. Deze is inmiddels drastisch vernieuwd. Met de gemiddeld jongste grote fractie in de Kamer kan GL-PvdA in de komende periode een sterke toekomstgerichte en vernieuwende inbreng hebben. Het talent daarvoor is ruimschoots aanwezig.

Voor het succesvol afronden van de fusie en het heroveren van een sterke politieke en maatschappelijke positie zijn voor Groenlinks-PvdA twee versnellingen nodig. Niet langer moet de nadruk worden gelegd op procedures, statuten en reglementen, maar op veel belangrijker vragen betreffende de politiek-programmatische koers en positionering enerzijds en de daarbij passende inrichting van de nieuwe partij an-

derzijds. Wat voor soort partij wordt dat qua bemensing, qua verhouding leiding-leden, qua maatschappelijke inbedding? Allemaal vragen die nog open staan, maar waar het fusieproces tot nu toe geen positieve hypotheek op gelegd heeft. Dat moet in rap tempo en met mobilisatie van de tienduizenden nieuwe en oude leden gebeuren. Op zo'n manier dat het al een enthousiasmerend effect heeft op de gemeenteraadsverkiezingen van maart 2026. De nieuwe partij moet dan zichtbaar zijn. En mogen we misschien als de bliksem een nieuwe naam horen?

Programmatisch: de gemeenschap centraal

Wat het politieke programma van de nieuwe partij betreft, is in de afgelopen maanden een goede aanzet gegeven met de notities over het nieuwe beginselprogramma en de partij van de toekomst, en met het verkiezingsprogramma 2025. Essentieel is daarin dat de partij de 'sociale samenleving' centraal stelt en solidariteit en samenwerking als richtsnoeren kiest. De uitwerking van deze keuze naar politieke strategieën staat echter nog in de kinderschoenen en heeft dringend versnelling nodig, zeker met het oog op de gemeenteraadsverkiezingen.[11] Het is belangrijk dat explicieter wordt nagedacht over de hoe de samenleving in elkaar zit en hoe de rol van overheid en politiek moet veranderen om de sociale, solidaire en op samenwerking gerichte onderstroom[12] te versterken.

Daarvoor zal de partij om te beginnen nog veel sterker los moeten komen van de meritocratisch-neoliberale visie op de maatschappelijke verhoudingen. Nederlanders, gewone mensen, zijn daarin primair individuele consumenten en burgers. Hun onderlinge verhoudingen worden hetzij geregeld door de overheid in de vorm van regelgeving, hetzij door marktwerking in de vorm van materiële transacties. Deze visie bepaalt al sinds de jaren tachtig het dominante bestuurlijke narratief in Den Haag. De sociaal-democraten hebben zich daar destijds zonder veel tegenweer in mee laten nemen en ook GroenLinks schuurde er bij tijd en wijle dicht tegenaan. Door generaties topambtenaren is dat verhaal steeds verder vervolmaakt. Inmiddels is het mijlenver af komen te staan van de ervaringen en problemen van gewone mensen. Het is een reden waarom de centrale overheid op zoveel terreinen zo dramatisch faalt.

Vanuit ecologisch en sociaal-democratisch oogpunt is de grootste valkuil in het technocratisch neoliberalisme dat mensen primair als losse individuen worden gezien. In de realiteit van het dagelijks leven zijn mensen geen individuen maar deelnemers in een veelheid van sociale en maatschappelijke verbanden waarmee ze zich identificeren en waarin een belangrijk deel van hun leven zich afspeelt. De nieuwe partij zal in haar visie die leefwereld van burgers weer de plek moeten geven die haar toekomt. Of het nu om sportverenigingen gaat, kerken, buurtverenigingen, woningbouwcorporaties, energiecoöperaties, bewonersverenigingen, burgerinitiatieven, vrijwilligersorganisaties, zij alle vervullen naast een specifieke functie ook een rol als verbinder tussen mensen. Die verbindingen vormen onze gemeenschap, lokaal, regionaal en landelijk. In een complexe samenleving zal de politiek zich

> De nieuwe partij staat er nog steeds niet, de naam is nog steeds belast met de oude labels, in de stappen die gemaakt worden leeft het verleden voort

erop moeten richten de kracht van die verbindingen en hun vermogen mensen samen te brengen te versterken.

> Het in 2013 politiek behendig kaltgestellte WBS-rapport *Van Waarde* gaf al aanleiding om de invulling van de sociaaldemocratische waarden grondig te vernieuwen

Het politieke programma van de nieuwe volkspartij moet volgens ons ondubbelzinnig afstand nemen van het Haagse primaat van de politiek en het traditionele etatisme. Gemeenschapsvorming, burgerparticipatie en aansluiting van het politieke proces op maatschappelijke verbanden en organisaties zijn onmisbaar. Werkelijk sociaal beleid kan in onze complexe en diverse samenleving niet zonder maatschappelijk middenveld en overlegeconomie.[13] Dat zijn de zaken waar de partij van de sociale meerderheid voor staat. Beleid moet worden gemaakt in overleg met (de organisaties van) direct betrokkenen. De politiek moet weer gaan ademen met wat de samenleving zelf aan organisatie- en bestuurskracht ontwikkelt. Dat is iets anders dan 'de basis op orde' brengen door overheidsingrijpen of de oningevulde 'nieuwe verzorgingsstaat' uit het verkiezingsprogramma, waarin te veel het ouderwetse etatisme en primaat van de politiek doorklinken.

Organisatorisch: partij in de samenleving

Het opnieuw aanleggen van verbindingen tussen Kamerleden en gewesten, ook en juist via de kandidaatstelling, is nodig wil de nieuwe partij weer wortelen in de samenleving en wat daar speelt. Die worteling is onontbeerlijk om de sociale meerderheid het vertrouwen in de politiek terug te geven en samen landelijk en lokaal beleid effectief handen en voeten te geven. De inspiratie daarvoor in de succesvolle 'organizing-principes' van de vakbeweging en in 'politiek als doen' (en niet als praten) is ruimschoots aanwezig.[14]

Visies doen ertoe in de politiek, maar personen ook. Dat geldt voor wereld van het Binnenhof, waar onderling vertrouwen en persoonlijke banden vaak politieke compromissen mogelijk maken die op papier onmogelijk leken: de gunfactor. Maar het geldt ook in de publieke arena van de verkiezingen. Wat kiezers beweegt om hun vertrouwen aan een politicus te geven, en niet aan een andere, is in hoge mate emotioneel bepaald. Naast louter afweging van de eigen (materiële) belangen of een uitgesproken visie op de samenleving speelt op het cruciale moment in het stemhokje ook de gewone aantrekkelijkheid van de politicus een rol: is dit een sympathiek, betrouwbaar, aangenaam iemand die je in je vriendenkring zou willen?

Het is opvallend dat de twee uitgesproken jongerenbewegingen die in de afgelopen jaren meer dan wie ook de fusie hebben mogelijk gemaakt, RoodGroen en De Partij is Van Ons, zich tot nu toe niet in het debat over 'de poppetjes en de posities' hebben gemengd. De jongeren hebben, anders dan Nieuw Links in 1971, er niet voor willen kiezen zich in te vechten in de machtsposities. De partijtop heeft, anders dan Joop den Uyl in 1971, niet willen inzien dat deze jongerenbewegingen meer is dan de zoveelste kritische dissidentie, maar dat deze een onvermijdelijke generatiewisseling aankondigt.

Aan het delen van de ervaring van oudere partijgenoten blijft behoefte, maar er heeft zich vooral in de PvdA een gewoonte ontwikkeld dat ouderen de sleutelposities in de besluitvorming

in handen houden tot het echt niet meer anders kan. Daardoor heeft de partij veel veranderingen in de samenleving en in de groep progressieve kiezers gemist. Tijdig terugtreden was er niet bij en genoegen nemen met een bescheidener adviserende rol werd als nederlaag gezien. Het is nodig om zo snel mogelijk de nieuwe partijcultuur vorm te geven en uit te dragen. En om dit van nu af aan helemaal over te laten aan de nieuwe generatie groene sociaal-democraten die zich zo nadrukkelijk heeft gemanifesteerd: laat de nieuwe partij vooral een jongere partij zijn!

Noten

1 Tom van der Meer (2 november 2025). De pendule zwaait steeds minder ver terug. *De Groene Amsterdammer*.

2 Silja Häusermann and Herbert Kitschelt, eds. (2024). *Beyond Social Democracy. The Transformation of the Left in Emerging Knowledge Societies.* Cambridge: Cambridge University Press.

3 Frits Abrahams (24 oktober 2025). Timmermans als premier. *NRC*.

4 Coen van de Ven (2025). *Een links verhaal. Hoe GroenLinks en de PvdA ondanks alles één werden.* Amsterdam: Das Mag, pp. 139–149.

5 Coen van de Ven (2025). *Een links verhaal. Hoe GroenLinks en de PvdA ondanks alles één werden.* Amsterdam: Das Mag.

6 Paul Depla (2017). *Op de toekomst. Rapport verkiezingsnederlaag 2017 PvdA*.

7 Wetenschappelijk Bureau GroenLinks (Utrecht, juli 2021). *Een idealistische bestuurspartij. Reflectie en analyse Tweede Kamerverkiezingen 2021*.

8 Sociaal en Cultureel Planburea (2023). *Eigentijdse ongelijkheid. De postindustriële klassenstructuur op basis van vier typen kapitaal*; Wetenschappelijk Raad voor het Regeringsbeleid (2023). *Grip. Het maatschappelijk belang van persoonlijke controle*.

9 Tom van der Meer (2024). *Waardenloze politiek.* Amsterdam: Querido Facto.

10 Hoe succesvol dat kan zijn, liet de Amsterdamse PvdA zien in 1994, toen het na een grote nederlaag bij de gemeenteraadsverkiezingen in 1990 (van 21 naar 12 zetels in de raad) met een publieke erkenning van mislukt beleid en relatie tot de stedelijke gemeenschap, met een nieuwe koers en lijsttrekker als enige gemeente in het land won bij de raadsverkiezingen van dat jaar.

11 Tim 'S Jongers and Noortje Thijssen (2023). Het tij keren. Samen voor een hoopvolle toekomst. Amsterdam: Van Gennep.

12 Floor Ziegler and Teun Gautier (2023). *Een wereld van gemeenschappen.* Rotterdam: Lemniscaat; Floor Ziegler and Teun Gautier (2025). *Een nieuw verhaal van de burgerbeweging voor de politiek*.

13 Wibo Koole (2025). Het redden van de democratie — boekessay. *De Nederlandse Boekengids*, nr. 5.

14 Marshall Ganz (2024). *People, Power, Change. Organizing for Democratic Renewal.* Oxford University Press; Sarah Stein Lubrano (2025). *Don't Talk About Politics. How to Change 21st-Century Minds.* Londen: Bloomsbury Continuum.

Waarom vijf procent voor defensie niet genoeg is

Het NAVO-besluit om 5% van het bbp aan defensie te besteden roept veel weerzin op. Toch zijn er wel overtuigende argumenten voor hogere bewapeningsuitgaven, mits die vertaald worden in een zelfstandig Europees beleid voor internationale samenwerking, veiligheid en vrede.

BEN DANKBAAR

Emeritus-hoogleraar aan de Radboud Universiteit Nijmegen.

Op 10 juni van dit jaar publiceerden honderd prominente SPD-leden een manifest[1] over het 'waarborgen van vrede in Europa door defensievermogen, wapenbeheersing en wederzijds begrip' (zie kader). Verschillende oud-ministers, de voormalige fractievoorzitter in de Bondsdag en vijf zittende leden van de Bondsdag hoorden bij de ondertekenaars. Het manifest kreeg veel publiciteit omdat het gezien werd als een frontale aanval op de koers van de partij en de nieuwe regering van CDU en SPD. Het manifest riep op om terug te keren naar de visie van Willy Brandt dat vrede in Europa niet tégen, maar mét Rusland tot stand moet komen. De kranten zagen er een echo in van de vredesbeweging uit de jaren tachtig.

Een paar dagen voor publicatie van het manifest was de vergadering van de NAVO-raad in Den Haag afgesloten met de plechtige belofte van alle aanwezige regeringsleiders dat zij in de komende tien jaar hun uitgaven voor defensie stapsgewijs zouden verhogen naar 5% van hun bruto binnenlands product.[2] Die belofte en het

manifest van SPD-prominenten dat daar dus op volgde, zouden eigenlijk aanleiding genoeg moeten zijn voor een kritische discussie over het Duitse defensiebeleid, maar die werd gehinderd door de verwijzingen in het manifest naar de ontspanningspolitiek van de jaren zeventig en tachtig. Het bleek nog niet zo gemakkelijk om uit te leggen dat de concepten uit die jaren nog bruikbaar waren in een Europa waar sindsdien heel veel is veranderd.

Toch biedt het manifest wel enige aanknopingspunten voor een kritische discussie over het besluit van Den Haag, niet alleen in Duitsland maar ook in Nederland. Die discussie zou zich niet moeten beperken tot de vraag of 5% te veel is of niet, maar zich moeten richten op de vraag welk buitenlands beleid het kader moet vormen voor deze bewapeningsuitgaven. Dat was denk ik ook de intentie van het manifest en in dat perspectief onderzoek ik in dit artikel verschillende onderdelen ervan om uiteindelijk toe te werken naar voorstellen om de investeringen in militaire middelen in een breder kader in te bedden.

In dit artikel wil ik vijf vragen die het manifest oproept belichten. Heeft het Westen 'de geest van Helsinki' mede ondergraven? Bestaan er inhoudelijke argumenten voor verhoging van de bewapeningsuitgaven? Is een zelfstandige Europese defensie wenselijk? Kan Europa blijven vertrouwen op de Amerikaanse nucleaire afschrikking? En: wat betekent een 'defensieve' uitrusting van de strijdkrachten?

De geest van Helsinki

Er is al veel geschreven over de vraag of het Westen de belofte aan Rusland heeft gebroken om de NAVO niet verder naar het Oosten uit te breiden.[3] Het gaat dan om toezeggingen die gedaan zouden zijn tijdens de onderhandelingen tussen de voormalige winnaars van de Tweede Wereldoorlog rond de vereniging van de Bondsrepubliek Duitsland en de Duitse Democratische Republiek in 1990.

Sommigen stellen dat dergelijke toezeggingen nooit formeel zijn gedaan; ze zouden in elk geval nooit schriftelijk zijn vastgelegd. Anderen benadrukken dat de landen van Oost-Europa zelf het lidmaatschap van de NAVO hebben aangevraagd en dat dat hun soevereine recht is. Dat neemt niet weg dat de NAVO dat lidmaatschap had kunnen weigeren. En men had na de ontbinding van het Warschau Pact ook kunnen besluiten de NAVO te ontbinden.[4]

> Men had na de ontbinding van het Warschau Pact ook kunnen besluiten de NAVO te ontbinden

Het is volstrekt helder dat de oostwaartse verschuiving van de grens van de NAVO geopolitieke betekenis heeft. Wanneer Oekraïne en wellicht zelfs Wit-Rusland ook nog aansluiting zouden vinden bij de NAVO, zou de grens van het NAVO-gebied nog maar zo'n 500 km van Moskou verwijderd zijn, vergeleken met 2000 km tijdens de koude oorlog. De NAVO kan duizendmaal zeggen dat zij een uitsluitend defensief bondgenootschap is, maar dat de Russen dat niet willen geloven, valt te begrijpen. De geschiedenis, van Napoleon tot Hitler, vertelt een ander verhaal.

De bevolking van de voormalige Oostblokstaten heeft in overgrote meerderheid gekozen voor aansluiting bij de NAVO omdat het Westen een toekomst met meer vrijheden, meer welvaart en minder corruptie kon bieden. Het lidmaatschap van de NAVO bood vooral de kans om definitief afscheid te nemen van Russische overheersing. Rusland heeft uiteindelijk naar geweld gegrepen om de controle te hebben over de twee grote staten die nog tussen

Rusland en het NAVO-gebied liggen: Wit-Rusland en Oekraïne.

Laten we vooral niet denken dat dit alleen maar een preoccupatie van Vladimir Poetin is. Net zoals er talloze arme Amerikanen zijn die Trump steunen omdat ze graag in een Amerika leven dat 'great' is, zo zijn er ongetwijfeld talloze Russen die liever in een machtig Rusland leven dan in een land dat niet meer serieus wordt genomen, ook als ze er persoonlijk geen profijt van hebben.

De wens om een rijk bij elkaar te houden of oude invloedssferen te herstellen staat op gespannen voet met de principes van Helsinki. Het principe van respect voor de territoriale integriteit van staten sluit uit dat een staat die men eenmaal heeft erkend, mag worden aangevallen. Daarom staat China er ook op dat Taiwan geen zelfstandige staat is. Rusland heeft echter wel degelijk Oekraïne als zodanig erkend. Toch is voor veel Russen Oekraïne altijd een onderdeel van Rusland geweest.

> De NAVO kan duizendmaal zeggen dat zij een uitsluitend defensief bondgenootschap is, maar dat de Russen dat niet willen geloven, valt te begrijpen

We kunnen concluderen dat de gedachte van 'gemeenschappelijke veiligheid', in elk geval de Russische interpretatie daarvan, door het voortbestaan en de uitbreiding van de NAVO uit het zicht verdwenen is. In die zin is de 'geest van Helsinki' inderdaad ondergraven. Daar staat tegenover dat het zelfbeschikkingsrecht van volkeren duidelijk ook onderdeel is van de 'geest van Helsinki'. In de praktijk heeft dat laatste in de interpretatie van het Westen de voorrang gekregen.

Voor de meeste burgers van Oost-Europa geldt vermoedelijk dat zij het lidmaatschap van de NAVO en dat van de EU zien als twee kanten van dezelfde medaille. Dat is ook voor de hand liggend. De rol van de EU is op het gebied van veiligheid langzaam gegroeid. Het Verdrag van Maastricht (1991) voorzag in een gemeenschappelijk veiligheidsbeleid voor de EU. Met het Verdrag van Lissabon (2007) verplichtten lidstaten zich om een lidstaat bij te staan, wanneer die slachtoffer zou worden van agressie. Dat verklaart waarom Rusland ook geen boodschap heeft aan een lidmaatschap van de EU voor Oekraïne.

Hoeveel is genoeg?

Er zijn geen duidelijke berekeningen aangedragen om de verhoging van de defensie-uitgaven naar 5% van het bbp te onderbouwen. In de verklaring van de NAVO-raad in Den Haag wordt gesproken van 'core defence requirements' en 'NATO Capability Targets', maar die zijn heel algemeen. Er zijn geen scenario's met bijbehorende militaire vereisten met een specifiek prijskaartje beschikbaar, laat staan dat dat prijskaartje precies 5% van het bbp bedraagt. Het is ook helemaal niet bekend om hoeveel geld het eigenlijk gaat, omdat niemand weet hoe het bbp zich in de komende tien jaar ontwikkelt.

President Trump was de eerste die om 5% vroeg en dat er geen duidelijke redenering achter dat percentage zat, bleek al snel uit de creatieve benadering van het NAVO-hoofdkwartier, dat de 5% opsplitste in 3,5% voor 'echte' defensie-uitgaven en 1,5% voor investeringen in infrastructuur en andere ondersteunende maatregelen, zoals het vermogen om cyber-aanvallen af te weren. Hulp aan Oekraïne mag ook meegeteld worden. Omdat de meeste Europese

Manifest van vooraanstaande SPD-leden — samenvatting

De krachten die inzetten op een militaire confrontatiestrategie en honderden miljarden euro's willen besteden aan bewapening, hebben de overhand gekregen. Natuurlijk moeten wij ons kunnen verdedigen, maar het defensiebeleid moet verbonden worden met een beleid voor wapenbeheersing en ontwapening om uiteindelijk gemeenschappelijke veiligheid en vreedzame samenwerking te bereiken. Het concept van gemeenschappelijke veiligheid geeft de enige verantwoordelijke richting aan.

In de slotakte van Helsinki van 1975 werden de principes vastgelegd van gemeenschappelijke Europese veiligheid door vreedzame samenwerking: gelijkheid van staten ongeacht hun omvang, respect voor de territoriale integriteit van staten, afzien van wederzijds dreigen met geweld, erkenning van mensenrechten en fundamentele vrijheden, niet-inmenging in de binnenlandse aangelegenheden van staten, samenwerking op alle mogelijke terreinen. Deze principes zijn al in de decennia vóórdat Rusland Oekraïne aanviel, ook door het Westen, ondergraven. De schuld voor de ondergraving van de geest van Helsinki moet niet eenzijdig bij Rusland gelegd worden.

Militair alarmisme en reusachtige bewapeningsprogramma's leveren niet meer veiligheid op; ze leiden integendeel tot destabilisering en versterking van de wederzijdse gevoelens van bedreiging. Een nieuwe wapenwedloop moet vermeden worden. We moeten ons militair kunnen verdedigen en het is noodzakelijk om Europa's vrijheid van handelen op veiligheidsgebied te vergroten. Maar dat streven moet ingebed worden in een beleid van de-escalatie en vertrouwenwekkende maatregelen om uiteindelijk het wederzijds vertrouwen te herstellen en de weg vrij te maken voor een nieuwe Europese veiligheidsarchitectuur.

Centrale elementen van een toekomstgericht beleid voor vrede en veiligheid

- Geen jarenlange verhoging van de defensie-uitgaven naar 3,5 of 4% van het bbp. Het veiligheidsbeleid levert daar geen inhoudelijke argumenten voor. In feite zijn de Europese leden van de NAVO nu al zelfs zonder de Verenigde Staten op conventioneel gebied sterker dan Rusland.
- Het opbouwen van een zelfstandige defensie van de Europese staten.
- Een defensieve uitrusting van de strijdkrachten, die beschermt zonder nieuwe veiligheidsrisico's te scheppen.
- Geen stationering van nieuwe Amerikaanse middellangeafstandsraketten in Duitsland.
- Intensivering van de diplomatieke inspanningen van alle Europese staten om tot een einde van het bloedvergieten in Oekraïne te komen.
- Geleidelijke terugkeer naar ontspanning en samenwerking met Rusland.
- Gelijktijdig meer aandacht voor de behoeften van het 'globale Zuiden', in het bijzonder voor de gemeenschappelijke bedreiging door klimaatverandering.
- Geen deelname aan een militaire escalatie in Zuidoost-Azië.
- Op de review conferentie van het Non-Proliferatie Verdrag (NPV) in 2026 moet Europa inzetten op hernieuwde aandacht voor artikel 6 van het verdrag dat de ondertekenaars verplicht tot inspanningen voor nucleaire ontwapening. Ook zou het verdrag met 'no first use'-verklaringen versterkt moeten worden.
- Europa moet aandringen op vernieuwing van het zogenoemde New Start-verdrag over vermindering van strategische nucleaire wapens, dat in 2026 afloopt, en op verdere onderhandelingen over wapenbeheersing, ontwapening en diplomatie in Europa.

lidstaten tot nu toe grote moeite hadden om de eerder afgesproken 2% te bereiken, was Trumps oproep in eerste instantie lachwekkend — een voorbeeld van zijn stijl van onderhandelen. De Verenigde Staten zelf besteden ook 'maar' 3,5% van het bbp aan defensie. Ik vermoed dat hij zelf verbaasd is over het resultaat.

Trump staat in een lange traditie van Amerikaanse presidenten die roepen dat Europa meer aan de eigen defensie moet doen. Dat Trump dit zegt is dus niet vreemd. Maar waarom gaat Europa er nu mee akkoord? De Russische aanval op Oekraïne speelt natuurlijk mee, maar er is meer. Met Trump staat iemand aan het roer in de VS die geloofwaardig kan dreigen dat hij niet automatisch de bondgenoten te hulp zal schieten bij een militair conflict. Niet voor niets wordt in het besluit van Den Haag expliciet naar artikel 3 van het NAVO-verdrag verwezen, waarin de lidstaten beloven dat zij 'ieder voor zich en gezamenlijk (…) hun individueel en collectief vermogen om een gewapende aanval te weerstaan handhaven en ontwikkelen door voortdurend en op doelmatige wijze zichzelf te versterken'.

De boodschap is duidelijk: wie zich niet aan die belofte houdt, kan er niet van uitgaan dat anderen zich dan houden aan artikel 5, waarin ze verklaren dat een aanval op één als een aanval op allen zal worden beschouwd. Er is ook ongerustheid over de relatie tussen Trump en Poetin. Die twee hebben iets gemeenschappelijk. Ze zijn beiden leiders van landen die aan macht hebben ingeboet. Waar Trump belooft om Amerika weer groot te maken, belooft Poetin om Rusland weer groot te maken.

En dan is er nog het gegeven dat Trump eigenlijk altijd meer bezig lijkt te zijn met China dan met Europa. Het is niet voor niets dat het manifest van de SPD-leden oproept om ver te blijven van een escalatie in Zuidoost-Azië. In het besluit op de NAVO-raad in Den Haag staat niets over China, maar extra bewapening van Europa betekent dat de VS meer vrijheid van handelen hebben tegenover China. In die zin kan het besluit gezien worden als een onvriendelijk signaal in de richting van dat land.

Zijn hogere bewapeningsuitgaven überhaupt nodig, als we ons realiseren dat Frankrijk en Duitsland samen al meer uitgeven aan defensie dan Rusland?[5] Bovendien zijn de militaire prestaties van Rusland in Oekraïne verre van indrukwekkend. Na drie jaar is pas een klein deel van Oekraïne bezet. Het is wel zo dat niemand had verwacht dat zo'n oorlog zo lang zou duren. Satellieten en drones maken het slagveld tot in detail inzichtelijk. Precisie-geleide wapens maken iedere beweging gevaarlijk. Beide zijden hebben enorme verliezen aan materieel en manschappen geleden en toch beweegt het front maar heel langzaam.

> Het is niet bekend om hoeveel geld die 5% eigenlijk gaat, omdat niemand weet hoe het bbp zich in de komende tien jaar ontwikkelt

Beelden van loopgraven herinneren aan het vastgelopen front in de Eerste Wereldoorlog. Vijftig jaar geleden gingen militaire planners voor een conventionele oorlog in Europa uit van een maximale lengte van drie maanden! Het is duidelijk dat de mogelijkheid van een langdurige oorlog leidt tot hogere prognoses voor verbruik van materieel en manschappen en dus tot hogere uitgaven en grotere legers. Bovendien zou er dan geïnvesteerd moeten worden in het vermogen om bij een conflict de productie van materieel snel op te schalen.

Is 3,5% dan wel genoeg? Dat hangt ervan af aan wie je het vraagt. Enthoven en Smith spraken in de jaren zeventig van een 'militaire Wet van Parkinson'.[6] De Wet van Parkinson zegt dat de hoeveelheid werk van ambtenaren stijgt met het beschikbare budget: hoe meer budget, hoe meer werk er wordt verzonnen. De militaire Wet van Parkinson zegt dat de militaire vereisten zich aanpassen aan de omvang van de beschikbare middelen.

Militairen neigen ertoe altijd meer te vragen. Dat kun je ze niet kwalijk nemen. Ze zijn getraind om na te denken over de manier waarop in allerlei scenario's met militaire middelen gereageerd kan worden op verschillende uitdagingen. Het is aan de politiek om af te wegen welke scenario's waarschijnlijk zijn, welke alternatieve, niet-militaire opties aanwezig zijn en welke gevolgen de keuze voor investeren in militaire middelen heeft voor andere beleidsterreinen.

Het bekende scenario van de vorige Koude Oorlog, waarbij massa's Russische tanks over de Noord-Duitse laagvlakte West-Europa zouden binnenvallen, is inmiddels erg ongeloofwaardig. Hoewel die dreiging bij recente oefeningen in Wit-Rusland en bij schendingen van het NAVO-luchtruim door sommigen weer als reëel wordt afgeschilderd, is het duidelijk dat een grootscheepse aanval op Polen onvermijdelijk tot een Derde Wereldoorlog zou leiden en zo gek is zelfs Poetin niet.

Veel waarschijnlijker zijn scenario's die uitgaan van allerlei uit de hand lopende incidenten. Aanvaringen in de Oostzee, sabotage, milieurampen, illegale grensoverschrijdingen en zo meer, waarbij ik helemaal niet wil beweren dat die altijd van de kant van Rusland zullen komen. Punt is dat dergelijke conflicten vooral in de periferie van Europa, ten noorden van de Poolcirkel, in de Oostzee of op de Balkan waarschijnlijker zijn dan een grootscheepse directe aanval.[7] Militaire acties bij dergelijke conflicten vragen om andere middelen dan die nodig zijn voor een grote confrontatie in Centraal-Europa.

Antwoord geven op de vraag welke militaire opties en scenario's realistisch zijn, kan niet zonder meer aan militairen overgelaten worden. In een tijd waarin er veel discussie is over de kwetsbaarheid van tanks, vliegtuigen en pantservoertuigen, die allemaal hun supporters hebben in de krijgsmacht, moet er wel iemand de vraag stellen hoeveel van die dure systemen er eigenlijk nodig zijn. Als er meer geld beschikbaar komt, zou dat waarschijnlijk vooral moeten gaan naar de productie van tienduizenden drones en bijbehorende munitie en eventueel de beschermde opslag van militaire middelen naar posities in de periferie. De besteding van defensiemiddelen aan verschillende wapensystemen kan bovendien niet los gezien worden van de verdedigingsstrategie.

> Waar Trump belooft om Amerika weer groot te maken, belooft Poetin om Rusland weer groot te maken

Inhoudelijke argumenten voor een verhoging van de bewapeningsuitgaven kunnen dus politiek van aard zijn (kunnen we nog vertrouwen op de VS?) of militair-strategisch (wat is de aard van de conflicten die we verwachten en welke bewapening hoort daarbij?).

Een zelfstandige Europese defensie

Pleiten voor een zelfstandige defensie van de Europese staten is een logische reactie op de chantage door Trump rond de bewapeningsuitgaven en de wens om niet verstrikt te raken in de strijd tussen China en de VS. Strategische autonomie

is al geruime tijd een van de sleutelbegrippen in het buitenlands beleid van de EU. Maar kun je daarvoor pleiten en tegelijkertijd kritiek hebben op hogere uitgaven voor defensie?

> Militairen neigen ertoe altijd meer budget te vragen en dat kun je ze niet kwalijk nemen

Europa wordt wereldwijd gezien als economische macht met bijbehorende 'soft power', maar bij strategische autonomie behoort ook het vermogen militair onafhankelijk te ageren. Daar is momenteel geen sprake van, al was het maar omdat alle procedures en structuren voor gezamenlijk optreden zijn vormgegeven binnen de NAVO.

Een zelfstandige defensie van de Europese staten zou het einde van de NAVO betekenen. Immers: in de NAVO is de opperbevelhebber altijd een Amerikaanse generaal; dat is bij een zelfstandige Europese defensie natuurlijk ondenkbaar. Zonder Amerikaanse opperbevelhebber is de positie van de Amerikaanse troepen in Europa onduidelijk. Het zou in elk geval een nieuw argument zijn om de Amerikaanse troepen uit Europa terug te trekken, iets waar Trump in zijn eerste termijn al sterk voor pleitte (en meerdere presidenten voor hem). Dat maakt het nóg lastiger om te pleiten voor lagere bewapeningsuitgaven.

Compenseren voor het aantal Amerikaanse soldaten dat nog in Europa is gestationeerd — een kleine 100.000 — is niet het grootste probleem, maar er zijn flinke investeringen (en tijd) nodig om hun luchtverdedigingssystemen, langeafstandsraketten en satellietbewaking te vervangen. Bovendien heeft de aanwezigheid van Amerikaanse troepen in Europa ook een afschrikkende militaire waarde. Bij een groter conflict zouden deze troepen automatisch partij worden en dat zou het moeilijk maken voor de VS om zich militair buiten het conflict te houden. Hoe belangrijk deze afschrikkende rol is van de Amerikaanse troepen, valt moeilijk te zeggen.

Het opbouwen van een zelfstandige Europese defensie los van de Amerikanen zal ook afgezien van de vereiste investeringen niet eenvoudig zijn. Eerdere pogingen mislukten. Sinds 2015 is sprake van intensivering van de samenwerking tussen EU en NAVO, maar het defensiebeleid is tot nu toe een nationale aangelegenheid gebleven van de lidstaten, al dan niet in NAVO-verband. Lastig is natuurlijk ook dat niet alle Europese NAVO-staten lid zijn van de EU en omgekeerd is dat ook niet het geval. Een zelfstandige Europese defensie zou in een apart verdrag vormgegeven moeten worden.

Hoewel volgens opiniepeilingen een duidelijke meerderheid van de Europese bevolking voorstander is van Europese legervorming, is daar tot nu toe geen sprake van. Er is wel een Eurocorps dat in 1992 door Duitsland en Frankrijk werd opgericht. Het korps is echter vooral gericht op inzet tijdens humanitaire hulpoperaties. Het is officieel opgenomen in de NAVO-commandostructuur maar kan volgens het oprichtingsverdrag en het Verdrag van Straatsburg (26 februari 2009) eventueel ook onder bevel van de Europese Unie of van de OVSE[8] worden gesteld.

De argumenten voor een zelfstandige Europese defensie waren al sterk voordat de oorlog in Oekraïne begon. Ze zijn daardoor wel urgenter geworden. Het is niet wenselijk dat in het geval van een militair conflict in Europa belangrijke beslissingen niet in Europa, maar in Washington genomen worden. Het is ook niet wenselijk dat Europese landen veel te veel geld besteden aan bewapening doordat ze allemaal

vasthouden aan hun eigen wapensystemen. Dat is niet alleen duur, maar leidt er bovendien toe dat men sterk afhankelijk is van de Amerikaanse wapenindustrie, die veel grootschaliger kan produceren.

De rol van atoomwapens

De zorg dat de Amerikaanse troepen uit Europa worden teruggetrokken heeft uiteindelijk minder te maken met hun mogelijke inbreng in een conventionele oorlog dan met het feit dat zij een koppeling leggen met de Amerikaanse nucleaire afschrikking. Wanneer de Russen nucleaire wapens inzetten of daarmee dreigen, zo was de redenering, dan krijgen ze te maken met een equivalent antwoord van de VS.

Dat was een redelijk overtuigende redenering in de jaren vijftig, toen de VS een enorm overwicht aan nucleaire bewapening hadden, maar al in de jaren zestig groeiden zowel bij de Amerikanen als bij de Europeanen twijfels of deze Amerikaanse atoomparaplu wel zo waterdicht was. Zouden de Amerikanen een nucleaire aanval op hun eigen land riskeren voor een conflict in Europa? En zouden ze dat doen als er in Europa 'alleen maar' sprake was van een conflict met conventionele wapens?

> Een zelfstandige defensie van de Europese staten zou het einde van de NAVO betekenen

Deze twijfels hadden twee belangrijke gevolgen. In de eerste plaats ging men conventionele bewapening weer serieuzer nemen. Het was inmiddels allang duidelijk geworden dat atoomwapens geen einde gemaakt hadden aan het fenomeen oorlog. In de tweede plaats begon men te denken in termen van escalatieladders, waarbij de inzet van de allesvernietigende, strategische atoomwapens het sluitstuk vormde van een reeks minder vergaande stappen. Men ging spreken van de mogelijke inzet van kleinere 'tactische' kernwapens. Beide gevolgen konden in Europa op weinig enthousiasme rekenen.

De gedachte dat atoomwapens een 'gewone' oorlog in Europa onmogelijk hadden gemaakt, was altijd aantrekkelijk geweest, omdat er dan niet in conventionele bewapening geïnvesteerd hoefde te worden. En het gebruik van tactische kernwapens op het slagveld leek al helemaal niet aantrekkelijk, omdat het ging om het slagveld Europa.

De vredesbeweging van het begin van de jaren tachtig verzette zich tegen de plaatsing van Amerikaanse kruisraketten en SS-20 raketten en de neutronenbom, die allemaal een nucleair slagveld Europa dichterbij leken te brengen. Je kunt deze in Europa geplaatste raketten zien als stappen in de escalatieladder. Een aanval met (Amerikaanse) raketten vanuit West-Europa gaat minder ver dan een aanval vanuit de VS. En een antwoord gericht op West-Europa gaat minder ver dan een directe aanval op de VS. Dan heb je dus een nucleair slagveld in Europa, waarbij natuurlijk het gevaar bestaat dat de tegenstander niet afwacht tot hij beschoten wordt, maar de raketten als legitiem doelwit beschouwt in een escalerend conflict.

Verzet tegen de plaatsing van nieuwe Amerikaanse middellangeafstandsraketten in Duitsland of elders in Europa is dus heel begrijpelijk. Wordt de kans op een nucleair slagveld in Europa kleiner wanneer er geen Amerikaanse raketten met nucleaire lading in Europa staan? Dat hangt natuurlijk af van mogelijke overwegingen bij de tegenstander. Als je aan de eigen kant bepaalde escalatiestappen onmogelijk maakt, zijn die nog niet verdwenen aan de andere kant. In Rusland zou men kunnen

redeneren dat lokale inzet van kernwapens nu niet of minder snel een Amerikaans nucleair antwoord zullen opleveren.[9] In de strijd in Oekraïne heeft Rusland al een paar keer geroepen dat inzet van nucleaire wapens mogelijk is — en het heeft al chemische wapens ingezet, die volkenrechtelijk verboden zijn.

Om de kans op een nucleair conflict kleiner te maken wordt wel gepleit voor volkenrechtelijk bindende 'no first use'-verklaringen. Zulke beloften om niet als eerste gebruik te maken van kernwapens, kunnen natuurlijk alleen maar afgegeven worden door landen en bondgenootschappen die over dergelijke wapens beschikken. Het is denkbaar dat bij de opbouw van een Europese verdediging de Franse en Britse kernwapens langzaam de afschrikwekkende rol van de Amerikaanse kernwapens zullen overnemen. Het lijkt in elk geval zeker dat deze twee landen geen interesse hebben in een nucleair slagveld in Europa, waar ze zelf onderdeel van uitmaken. Hun kernwapens zijn voornamelijk op onderzeeboten geplaatst en zullen niet ergens in Polen of Duitsland worden ingezet, maar direct tegen Rusland.

Op 10 juli van dit jaar hebben beide landen in een opzienbarende verklaring bekendgemaakt dat zij in het vervolg de inzet van hun kernwapens zullen coördineren. Daarmee is nog geen sprake van een Europese kernmacht, want beide landen geven de beslissing over de inzet ervan niet uit handen. Het is wel een signaal dat onzekerheid over de Amerikaanse bescherming leidt tot meer Europese samenwerking. Nogmaals: of dat goedkoper wordt, is nog maar de vraag.

Defensieve verdediging

In de jaren tachtig van de vorige eeuw ontwikkelden militaire experts verschillende alternatieve, conventionele verdedigingsstrategieën voor Europa.[10] Deze alternatieven bevatten elementen van territoriale verdediging en guerrilla-oorlogvoering. Ze beoogden op drie manieren een invasie over land onmogelijk te maken. Ten eerste door binnenkomende gepantserde eenheden meteen na de grens in een strook van

> Argumenten voor een zelfstandige Europese defensie waren al sterk voordat de oorlog in Oekraïne begon maar zijn nu urgenter geworden

pakweg 5 km met mijnenvelden, artillerievuur en door verborgen infanteristen aangestuurde wapens te decimeren. Ten tweede door over een groter gebied tot pakweg 70 km na de grens met verspreide groepjes 'techno-commando's' doorgebroken vijandelijke eenheden met precisiegeleide wapens te vernietigen. En ten derde door met reguliere gepantserde eenheden vanuit het achterland de laatste vijandelijke eenheden terug te jagen. Kenmerkend voor deze 'defensieve' alternatieven was dat er weinig of geen capaciteit nodig was om de tegenstander ver over de grens, in diens eigen gebied aan te vallen.

In die tijd werd al duidelijk dat grote, dure systemen als tanks en vliegtuigen kwetsbaar geworden waren voor wat toen 'precisiegeleide munitie' (PGM) genoemd werd. De geleiding was toen nog wel afhankelijk van mensen die direct zicht hadden op het doel. Inmiddels zijn we veertig jaar verder en hebben drones hun intrede gedaan op het slagveld, waardoor de bewegingen van de tegenstander met behulp van camera's en sensoren kunnen worden waargenomen en PGM van grote afstand naar het doel kan worden gestuurd. In principe kunnen de bewapende drones ook boven het slagveld han-

gen en zelfstandig beelden analyseren en een doel kiezen.

Zeker nu de grens met de mogelijke agressor sinds 1990 veel verder naar het oosten is verschoven, valt een geloofwaardige conventionele verdediging voor Europa vast wel te verzinnen. Maar hoe defensief wil je het hebben? Wil je een conflict uitsluitend op eigen bodem uitvechten? Wil je jezelf alle mogelijkheden ontzeggen om de tegenstander op diens gebied (wapenfabrieken, aanvoerlijnen) te treffen? Afschrikking is gebaseerd op het vermogen de ander pijn te doen en niet alleen op het vermogen te verdedigen.

De huidige oorlog in Oekraïne laat zien dat (bijna) pure verdediging met de huidige wapentechnologie in het gunstigste geval tot een langdurige patstelling leidt. Het lijkt onwaarschijnlijk dat die doorbroken kan worden zonder de inzet van wapens over langere afstanden. Een defensieve verdediging die beschikt over offensieve wapens, roept natuurlijk de vraag op waarom de tegenstander zou geloven dat die wapens uitsluitend defensief ingezet zullen worden.

Een alternatief lijkt te zijn dat de verdediging zodanig versterkt wordt dat er voor een tegenstander geen doorkomen meer aan is. Die gedachte zat ook achter de alternatieven van de jaren tachtig: alsof er een ondoordringbare stolp over het eigen grondgebied wordt gelegd. Dat klinkt aantrekkelijk, maar het ging toen vooral over aanvallen over de grond. Toen President Reagan in de jaren tachtig zijn *Strategic Defense Initiative* voorstelde, kwam er veel kritiek vanuit de vredesbeweging. Doel van dat plan (ook wel 'Star Wars' genoemd) was het vermogen te verwerven om alle intercontinentale raketten van de Sovjet-Unie af te schieten voordat zij hun doel bereikten.

De kritiek daarop omvatte twee elementen. Enerzijds zou zo'n systeem juist een aanval kunnen uitlokken, omdat de tegenstander ervoor zou moeten vrezen dat hij na zelf te zijn aangevallen met zijn overgebleven raketten niet meer door de verdediging van de VS heen zou komen. Anderzijds zou de vermeende onkwetsbaarheid de verleiding groot maken zelf de eerste klap uit te delen en daarmee de tegenstander te vernietigen.

In onze tijd zien we in een niet-nucleaire context hoe de 'Iron Dome' die Israël over het land heeft opgetrokken, niet alleen voor verdediging gebruikt kan worden, maar ook het vermogen verschaft om vrijwel ongestraft bombardementen uit te voeren op Iran en Syrië.[11] In dat perspectief was het pleidooi van Groenlinks-PvdA om geen onderdelen voor de Iron Dome meer te leveren aan Israël niet zo onlogisch als sommige tegenstanders het maakten. 'Gemeenschappelijke veiligheid' vergt een zekere wederzijdse kwetsbaarheid. Juist het bewustzijn van die kwetsbaarheid aan beide kanten nodigt uit tot samenwerking.

> De Franse en Britse kernwapens zouden langzaam de afschrikwekkende rol van de Amerikaanse kernwapens kunnen overnemen

Een defensieve uitrusting van de strijdkrachten betekent dus niet dat wordt afgezien van het vermogen om de tegenstander tot ver op diens gebied te treffen. Het betekent wel dat er geen pogingen worden gedaan om zelf volledig onkwetsbaar te worden. Er hoort ook bij dat de mobiliteit van de eigen troepen beperkt is. Er is geen behoefte aan het vermogen om grote aantallen manschappen ver over de grens te laten opereren. Gezien de toegenomen

kwetsbaarheid van de systemen die daarvoor nodig zijn (tanks, pantservoertuigen) is dat in de huidige situatie sowieso een voor de hand liggende keuze.

Ontspanning en samenwerking

De verwachting van langdurige conflicten ten gevolge van moderne technologieën, de kans op incidenten en conflicten op allerlei plekken in de periferie van Europa en de wens om een onafhankelijke Europese defensie op te bouwen maken het moeilijk om tegen iedere verhoging van de defensie-uitgaven te zijn. En dan hebben we het nog niet eens gehad over de oorlog in Oekraïne en de 'hybride' oorlog (cyber-aanvallen, verspreiding van 'fake news', beïnvloeding van verkiezingen, sabotage van infrastructuur) die Rusland daaromheen voert. Hoe moeten we ons in de huidige situatie een terugkeer naar ontspanning en samenwerking in Europa voorstellen?

Het is duidelijk dat de oorlog in Oekraïne daarbij een enorm obstakel is. Het lijkt mij waarschijnlijk dat het Westen de invasie van Oekraïne zou hebben getolereerd wanneer die was verlopen zoals Rusland zich dat had voorgesteld: als in drie dagen tijd Kyiv bezet zou zijn en

> Waarom zou de tegenstander bij een defensieve verdediging die beschikt over offensieve wapens geloven dat die wapens uitsluitend defensief ingezet zullen worden?

er een andere regering was gekomen in plaats van die clown Zelensky. Het liep heel anders: Zelensky bleek geen clown, hij vluchtte niet, het Oekraïense leger verweerde zich en het Oekraïense volk stond daar in overgrote meerderheid volledig achter. Meer dan drie jaar later ligt de vraag op tafel welke veiligheidsgaranties Oekraine nodig heeft om een vrede of bestand te kunnen accepteren.

Er wordt weinig gesproken over de vraag welke veiligheidsgaranties Rusland zou willen hebben. Als de oorlog begonnen is om te voorkómen dat Oekraïne als laatste bufferstaat tussen de NAVO en Rusland verdwijnt, is een resultaat waarbij Oekraïne wellicht geen lid wordt van de NAVO, eventueel wel van de EU en bovendien een flinke troepenmacht van NAVO-staten als vredesmacht op zijn grondgebied krijgt, voor Rusland wel bijzonder mager, zelfs als het enig Oekraïens grondgebied voorlopig zou mogen behouden.[12]

Een akkoord waarbij Rusland alsnog een haar welgevallig regime in Kyiv mag installeren, is voor de bevolking van Oekraïne en voor de Europese bondgenoten na drie jaar oorlog ook niet meer acceptabel. Het is dus echt noodzakelijk om na te denken over mogelijke veiligheidsgaranties die Rusland aangeboden kunnen worden.

Het klinkt paradoxaal, maar misschien kunnen de versterkte militaire inspanningen van de Europese NAVO-staten hierbij een rol spelen, wanneer die gekoppeld worden aan afspraken over het verwijderen van de Amerikaanse atoomwapens uit Europa. Wanneer de Europese NAVO-staten hun verdediging versterken en (eindelijk) samenwerken, zouden ze voldoende middelen moeten hebben om eventuele avonturiers in het Kremlin van wilde plannen af te houden. En laten we wel wezen: als we niet willen dat Europa een nucleair slagveld wordt, is het beter als er hier geen wapens zijn die daar speciaal voor geschikt zijn.

Niemand weet of Amerikaanse kernwapens ooit daadwerkelijk voor Europa zouden worden

ingezet, zelfs niet als Rusland die als eerste in Europa gebruikt, omdat de Verenigde Staten daarmee zelf doelwit zouden kunnen worden. Het feit dat er ook kernwapens van Europese staten bestaan, zou net zo goed als afschrikking kunnen dienen, zelfs als het er veel minder zijn en de beslissing over hun inzet aan Frankrijk en Groot-Brittannië blijft,

Initiatieven om tot nieuwe afspraken te komen voor nucleaire ontwapening bij de review conferentie van het NPV en de afloop van New Start (waaraan Rusland zijn deelname in 2023 heeft opgeschort) zijn natuurlijk belangrijk, maar ik kan mij moeilijk voorstellen dat Europese initiatieven op dat terrein zullen leiden tot andere verhoudingen met Rusland of de VS. Ook elders in de wereld zullen ze weinig indruk maken. In beide gevallen is Europa vooral een vragende partij. We vragen anderen om af te zien van nucleaire bewapening, terwijl we zelf onder een atoomparaplu schuilen; en we vragen Rusland en de VS zich te matigen zodat we zelf 'strategische autonomie' kunnen verwerven.[13]

> De oorlog in Oekraïne laat zien dat (bijna) pure verdediging met de huidige wapentechnologie in het gunstigste geval tot een langdurige patstelling leidt

Naast initiatieven op militair gebied zijn er initiatieven op andere gebieden noodzakelijk, die daadwerkelijk bijdragen aan die strategische autonomie van de Europese staten. Het kan niet ontkend worden dat Europa op dit moment op veel plaatsen in de wereld uitsluitend als vazal van de VS gezien wordt. Dat beeld zal niet snel door hogere defensie-uitgaven in NAVO-verband veranderd worden. Toch zijn er, ook vóórdat sprake is van een zelfstandige Europese defensie, wel vertrouwenwekkende maatregelen te verzinnen waarmee Europa in de wereld een sterkere positie kan verwerven, wat zijn weerslag zal hebben op de verhoudingen met Rusland. Ik doe een paar suggesties.

Zowel de EU als de NAVO pleiten herhaaldelijk voor 'een op regels gebaseerde internationale orde'.[14] Europa zou veel sterker moeten benadrukken dat de regels voor iedereen gelden en dus ook voor zichzelf en haar bondgenoten. In plaats daarvan aarzelt men kritiek te uiten op het gedrag van Israël in Gaza en wordt er niet luidkeels geprotesteerd, wanneer Israël en de VS Iran bombarderen. Bondskanselier Merz kon niets beters verzinnen dan te zeggen dat Israël in Iran voor ons het vuile werk opknapt. Wanneer we de indruk wekken dat we zelf bepalen of de regels van de 'rules-based order' ook voor ons gelden, moeten we niet verbaasd zijn als de rest van de wereld onze protesten tegen het breken van de regels door Rusland niet zo serieus neemt.

Europa zou ook bereid moeten zijn om te erkennen dat sommige regels misschien aangepast moeten worden, omdat ze tot stand zijn gekomen in een wereld die door het Westen en in het bijzonder de Verenigde Staten werd gedomineerd. De westerse dominantie in internationale organisaties als de WHO, het IMF en de WTO is geen afspiegeling meer van de verhoudingen in de wereld.[15] Door open te staan voor gezamenlijk overleg over noodzakelijke veranderingen kan Europa veel goodwill verwerven.

Een betere positie voor Europa kan ook bereikt worden door vol en ruimhartig in te zetten op steun aan arme landen die door klimaatverandering ernstige schade ondervinden. We kunnen niet ontkennen dat de Industriële Revolutie, waarmee het massale verbranden van

fossiele brandstoffen begon, in Europa plaatsvond en dat we daar onze huidige welvaart aan te danken hebben. Dat de VS en China misschien minder doen, kan geen excuus zijn. En gezien de gevaren voor stabiliteit in de wereld ten gevolge van klimaatverandering, zou het geen gek idee zijn om daar bijvoorbeeld ook 3,5% van het bbp aan te besteden.

> De 'Iron Dome' van Israël kan niet alleen voor verdediging gebruikt worden, maar verschaft ook het vermogen vrijwel ongestraft bombardementen uit te voeren op Iran en Syrië

De doelstelling om 0,7% van het bbp te besteden aan ontwikkelingshulp (vergelijk dat eens met die 5% voor defensie!) is in veel Europese landen uit het zicht verdwenen. Soms zijn twijfels over het nut van die hulp ook gerechtvaardigd. Maar misschien kan Europa nu eens fors inzetten op het ondersteunen van lokale bedrijven en boeren die hun producten graag naar Europa willen exporteren, maar niet goed uit de voeten komen met de vele regels die de EU heeft opgesteld. Dat kan natuurlijk leiden tot concurrentie voor Europese bedrijven en boeren, maar als aan eisen van milieubescherming, arbeidsomstandigheden en productkwaliteit is voldaan, is dat eerlijke concurrentie. En het heeft als bijkomend effect dat er in die landen werkgelegenheid ontstaat, die migratie naar Europa minder voor de hand liggend maakt. Laten we zeggen: ook nog eens 1,5% van het bbp?[16]

En ten slotte: in juli 2026 is Nederland gastheer voor de jaarvergadering van de Parlementaire Assemblee van de OVSE (OVSE-PA). De OVSE is momenteel een van de weinige organisaties waarbinnen de contacten met Rusland nog niet helemaal zijn afgebroken, ook al heeft Rusland zelf zijn deelname aan de Assemblee in 2024 opgeschort. Hoewel het begrijpelijk is dat sommige staten — Oekraïne voorop — liever wegblijven als de Russen deelnemen, ligt hier wellicht toch een mogelijkheid om een opening te vinden.

De OVSE mikt vanouds op samenwerking langs drie dimensies: veiligheidsbeleid en wederzijds vertrouwen, economie en ecologie, en menselijke contacten en mensenrechten. Ook als er momenteel over veiligheidsbeleid en mensenrechten weinig eenstemmigheid te verwachten valt, is dat misschien anders wanneer het gaat om klimaatbeleid, ecologie en menselijke contacten. Laat de Nederlandse fractie in de Parlementaire Assemblee eens een goed voorstel doen.

Deze en andere mogelijke initiatieven vanuit Europa en Nederland maken het mogelijk om de beoogde verhoging van de defensie-uitgaven in een bredere context van buitenlands beleid te plaatsen, waarin het streven naar gemeenschappelijke veiligheid en samenwerking, in Europa, maar ook in de rest van de wereld, centraal staan. Hopelijk blijkt dan wellicht al vóór 2035 dat bewapeningsuitgaven ter hoogte van 5% van het bbp niet blijvend nodig zijn.

Noten

1 Tagesschau (11 juni 2025). SPD-Initiative fordert Friedenspolitik statt Aufrüstung.

2 NATO/OTAN (25 juni 2025). The Hague Summit Declaration.

3 Zie bijvoorbeeld de discussie rond de studie van M.E. Sarotte (2021). *Not One Inch. America, Russia, and the Making of Post-Cold War Stalemate*, New Haven: Yale University Press. Vergelijk ook William E. Lippert (2024). How conventional arms control failures caused the Russo-Ukraine War, *Defense & Security Analysis*, 40:1, 138-160, DOI: 10.1080/14751798.2024.2300889.

4 In het licht van alle veranderingen is de continuïteit in de 'Russische dreiging' opmerkelijk. In de beginjaren van de NAVO was die dreiging verbonden met de 'communistische dreiging'. Die werd in de jaren van de ontspanningspolitiek al niet meer erg serieus genomen en is uiteraard na 1989 geheel verdwenen. In plaats daarvan wordt de Russische dreiging nu weer veel meer gezien in geopolitieke termen. Al sinds het begin van de twintigste eeuw betogen geopolitieke denkers dat beheersing van de Euraziatische landmassa (het 'wereldeiland') de sleutel is tot heerschappij over de hele wereld. De heersers over Centraal Eurazië (Rusland dus) vormen in die optiek altijd een bedreiging, die alleen afgeweerd kan worden door de randen van het continent buiten hun controle te houden.

5 SIPRI (2025). Trends in World Military Expenditure, 2024.

6 Alain C. Enthoven & K. Wayne Smith (1971). *How Much is Enough? Shaping the Defense Program, 1961-1969*, New York: Harper & Row. Dit boek heb ik bij het schrijven van dit artikel weer eens uit de kast gehaald. De auteurs beschrijven daarin de werkzaamheden van een bureau in het Pentagon, dat door Enthoven werd geleid en dat met behulp van geavanceerde analysetechnieken onafhankelijk (d.w.z. niet door militairen beïnvloed) advies gaf aan minister van defensie McNamara over de meest nuttige besteding van de beschikbare middelen voor defensie.

7 Een in mijn ogen niet zo waarschijnlijk, maar in zijn uitwerking informatief scenario is te vinden bij Carlo Masala (2025). *Als Rusland wint. Een scenario*, Amsterdam: Prometheus

8 De Organisatie voor Veiligheid en Samenwerking in Europa (OVSE) is een product van de onderhandelingen over de akkoorden van Helsinki. Zij is geen militaire, maar een politieke organisatie met 57 lidstaten, waaronder o.a. de EU-lidstaten, Rusland, Wit-Rusland, Oekraïne, de Balkanstaten, maar ook Centraal-Aziatische staten, de VS en Canada.

9 Ik ga hier bewust voorbij aan het feit dat 'tactische' kernwapens enorm variëren in explosieve kracht, van minder dan één kiloton tot tientallen kilotonnen TNT-equivalent. Het overschrijden van de grens tussen conventionele en nucleaire munitie is politiek gezien volgens mij veel ingrijpender dan de overgang van 0,5 kiloton naar 20 (vergelijkbaar met Hiroshima) of 200 TNT-equivalent.

10 Zie voor een overzicht Ben Dankbaar (1984). Alternative Defense Policies and the Peace Movement, in: *Journal of Peace Research*, Volume 21, nr. 2, pp. 141-155; Ben Dankbaar (1986). Conventionele Alternatieven voor West-Europa? in: Egbert Boeker, Ben Oostenbrink (red.) *Jaarboek Vrede en Veiligheid 1985/86*, Samson Uitgeverij: Alphen aan de Rijn, pp. 252-264.

11 Daardoor geïnspireerd heeft President Trump begin dit jaar de gedachte van een 'Golden Dome' voor de VS gelanceerd, waarmee het SDI van Reagan weer terug is van weggeweest.

12 Bij de redactionele afsluiting van dit artikel werd nog onderhandeld over het 28-punten plan van Trump. Dit plan voorziet niet in een vredesmacht die het akkoord op locatie zou bewaken. Oekraïne zou zijn strijdkrachten halveren en de Donbas en de Krim definitief verliezen, maar wel lid van de EU mogen worden. Daarmee krijgt Rusland enige veiligheidsgaranties. Oekraïne krijgt ook veiligheidsgaranties, maar die vervallen als het zich niet aan de afspraken houdt — en wie bepaalt dat? Vooral de instemming met een (toekomstig) lidmaatschap van de EU mag als concessie van Rusland gelden. Ook moet Rusland meebetalen aan de wederopbouw van Oekraïne.

13 Interessant is dat in het 28-puntenplan voor vrede in de Oekraïne ook is opgenomen dat de Verenigde Staten en Rusland zullen overeenkomen de geldigheid van verdragen inzake non-proliferatie en controle op kernwapens — waaronder het START I-verdrag — te verlengen. Meer in het algemeen gaan die 28 punten niet alleen over vrede in Oekraïne, maar ook over samenwerking

tussen Rusland en de VS, o.a. op het gebied van energie, technologie en winning van zeldzame aardmetalen in het Noordpoolgebied. Een dergelijke samenwerking zou Rusland minder binden aan China — waar het Trump natuurlijk ook om te doen is.

14 Zie bijvoorbeeld EU (2022). A strategic compass for security and defense, een maand na de invasie van Oekraïne vastgesteld door de Raad van Ministers van Buitenlandse Zaken; en de website van de NAVO:

15 Zie ook Ben Dankbaar (2022). Europa en de Nieuwe Koude Oorlog, S&D 2022/6, pp. 35-41

16 Die percentages van 3,5 en 1,5 zijn natuurlijk een 'Trumpiaanse' slag in de lucht. Toch zijn ze wel serieus gemeend en volgens mij ook haalbaar, zelfs als er tegelijkertijd in de richting van 5% voor defensie wordt bewogen. Ik kan dat hier natuurlijk niet voorrekenen, maar rekening houdend met bestaande uitgaven aan defensie, infrastructuur, klimaat en ontwikkelingshulp schat ik dat het in totaal gaat om 6% van het bbp. Nederland heeft ruimte om nieuwe schulden te maken, maar ik maak mij sterk dat een flink deel van de benodigde middelen gevonden kan worden, wanneer er nu eens eindelijk werk wordt gemaakt van alle voorstellen voor sterke vereenvoudiging van de sociale zekerheid, het stelsel van uitkeringen, het belastingstelsel, regels voor de bouw, enzovoort, die allemaal meer zekerheid voor burgers en ondernemingen en minder behoefte aan ambtenaren zouden opleveren. De regering Schoof had zich voorgenomen om het aantal rijksambtenaren met pakweg een vijfde te verminderen. Dat is uiteraard niet gelukt en het is ook heel moeilijk, maar wie vindt dat het niet nodig was, moet wel goed kunnen uitleggen waarom het nodig was dat het ambtenarenapparaat inclusief consultants bij de rijksoverheid tussen 2018 en 2022 met 25.000 fte (22%) toenam.

Interview met Vera Vrijmoeth & Tijmen de Vos

Verstikkende regeldruk voor bedrijven?

Het gaat de laatste tijd vaak over regeldruk voor bedrijven. Is dat terecht? Een interview met FNV-economen Vera Vrijmoeth en Tijmen de Vos, auteurs van de nieuwbrief Rode Cijfers en van het boek Machtige Mythes: hoe 21 economische sprookjes ons land steeds ongelijker maken (en wat daaraan te doen).

JANNEKE HOLMAN & TESSA DOOL

Beiden werkzaam bij de Wiardi Beckman Stichting.

Tijmen de Vos en Vera Vrijmoeth. Foto: Nina Schollaardt.

Voor elke nieuwe regel moet er één worden afschaft, zei D66-leider Rob Jetten in de verkiezingscampagne. Vijfhonderd regels voor bedrijfsleven worden voor de zomer geschrapt, schreef minister van Economische Zaken Vincent Karremans aan de Tweede Kamer. En om concurrerend te blijven met China en de Verenigde Staten, moet EU-regelgeving eenvoudiger, stelde oud-ECB-directeur Mario Draghi in zijn rapport aan de Europese Commissie.

Regeldruk voor bedrijven staat volop in de belangstelling. Is de regeldruk in Europa en Nederland echt zo hoog?

Tijmen de Vos: 'In 2024 publiceerde Mario Draghi een lijvig rapport waarin hij uiteenzet hoe de Europese economie de komende jaren hervormd moet worden om concurrerend te blijven met China en de Verenigde Staten. Daarin schrijft hij waarom de productiviteit in Europa de afgelopen 20 à 25 jaar minder is gegroeid.

Die afname in productiviteit beperkt de economische groei, dus heeft hij onderzocht wat de oorzaken zijn. Daarbij wijst hij terecht op het gebrek aan investeringen: er wordt door bedrijven relatief weinig geïnvesteerd, terwijl de winsten zijn gestegen.

Vervolgens problematiseert Draghi de Europese regeldruk, maar hij heeft beperkte data om dat te onderbouwen. Hij zegt bijvoorbeeld dat het Europees Parlement veel meer regels heeft geproduceerd dan het Amerikaanse Congres. Dat klopt, maar ten eerste is het Europees Parlement veel nieuwer dan het congres, dus zij maken nu wetgeving waar ze in de VS al tweehonderd jaar mee bezig zijn. Ten tweede, het Congres is niet de belangrijkste instantie die regels maakt. Dat is in de VS de uitvoerende macht, met agentschappen als de Environmental Protection Agency.'

Vera Vrijmoeth: 'Naast dat Draghi-rapport is er ook door werkgevers op een gegeven moment alarm geslagen over de regeldruk. Dat werd breed overgenomen door politici. Maar als je kijkt naar de cijfers van de Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling, dan zie je dat Nederland en Europa juist een lagere regeldruk hebben dan de VS. Dit verschil wordt alleen maar groter. Terwijl de regeldruk in de VS tussen 2018 en 2023 constant bleef is de Europese regeldruk gedaald.'

Toch doet bijvoorbeeld Jetten zo'n belofte, dat voor elke nieuwe regel er twee worden geschrapt. Waar komt dat vandaan?

De Vos: 'Die uitspraak van Jetten is natuurlijk onzin, want je moet de beste regels willen waarmee je het land vooruithelpt. Dus als je een nieuwe regel instelt, moet je niet willen wachten tot er twee andere zijn geschrapt. De aandacht voor regeldruk is ook absoluut niet nieuw: de titel van het hoofdlijnenakkoord van het kabinet-Balkenende II in 2003 was *Meedoen, meer werk, minder regels*. Het gaat zelfs veel verder terug. Historicus Timon de Groot liet zien dat werkgeversorganisaties in de jaren dertig ook klaagden over de invoering van de achturige werkdag en de 27 controleurs die op bedrijven werden afgestuurd.

We hebben als je internationaal kijkt juist heel stimulerende regelgeving voor het bedrijfsleven om te investeren en om te concurreren. Die regelgeving zit bedrijven dus nauwelijks in de weg. Toch wordt er vaak op teruggegrepen in discussies over het ondernemingsklimaat. Ik denk dat het voortkomt uit het gevoel dat we nauwelijks vooruitkomen. Nederland zit ook aardig vast, maar dat komt niet door regeldruk. Dan moet je eerder denken aan de stikstofcrisis die de bouw belemmert, of netcongestie waardoor nieuwe bedrijven niet meer zomaar aangesloten kunnen worden op het stroomnet.

Het doel van bedrijven en lobbyisten is om regeldruk zo breed mogelijk te definiëren om punten binnen te halen die ze altijd al binnen wilden halen. Je weet ook nooit over welke regels ze het specifiek hebben. Een belangrijke reden dat men regeldruk wil verminderen, is bijvoorbeeld om de tech-sector te laten groeien in Europa, maar de regels die vervolgens worden aangepakt gaan over werken met gevaarlijke stoffen of hoe hoog het plafond mag zijn in een nieuwbouwwoning. Ja sorry, dat heeft er dus niks mee te maken.'

Waarom slaat het verhaal over regeldruk zo aan?

De Vos: 'Er zit natuurlijk een logica achter dat veel mensen regels an sich vervelend vinden. Ik vind het ook vervelend als ik voor een rood stoplicht moet wachten. Terwijl dat rode stoplicht en andere verkeersregels natuurlijk best fijn zijn omdat ze ongelukken voorkomen. Mensen zien

vaak niet direct wat de voordelen van regels zijn voor henzelf of voor de samenleving als geheel.

We vergeten ook vaak dat ondernemers zelf de grootste bron zijn van regeldruk voor hun werknemers. Veel van die administratieve lasten in de zorg komen niet door de overheid, maar door regels van het ziekenhuis, de zorgorganisatie of van verzekeraars. Dus door hun eigen baas, die graag wil weten waar werknemers mee bezig zijn. Mensen merken in hun dagelijks werk dus veel van regeldruk, terwijl die niet door de overheid komt.'

Jullie punt is ook: regels zijn wel degelijk van waarde.

Vrijmoeth: 'Als je kijkt naar de vijfhonderd regels die Karremans tegen het licht wil houden, dan staat de AVG-regelgeving rond gegevensbescherming op de lijst. De AVG is er niet voor niks gekomen. Daar zit een belang van consumenten en burgers achter, voor privacy en het voorkomen van datalekken zoals recent bij het bevolkingsonderzoek naar baarmoederhalskanker. CBS-statistieken worden genoemd, maar ook die hebben een functie, namelijk dat we weten wat er überhaupt gebeurt in dit land. Bij veel van deze regels is een duidelijk maatschappelijk belang.'

Regels lukraak schrappen is dus niet de oplossing. Wat zou de overheid wel kunnen doen voor een beter ondernemingsklimaat en het verhogen van de productiviteit?

De Vos: 'Het is interessant dat Draghi in zijn rapport inzoomt op de tech-sector omdat die in de VS productiever is dan in Europa. Maar de vraag is of dat door een lagere regeldruk komt. Als we kijken naar de plekken waar de tech-sector en 'fintech', de financiële kant van tech, het goed doen, dan is dat op één vierkante kilometer in Sillicon Valley en Wall Street: de twee meest gereguleerde staten van Amerika, Californië en New York.

Er zijn genoeg rechtse, rode staten in Amerika die hebben geprobeerd om dat te kopiëren met deregulering, maar soortgelijke hubs komen daar gewoon niet van de grond. Wat zie je in Sillicon Valley en Wall Street wel? Goed opgeleid personeel en een goede infrastructuur die veel belangrijker zijn om de productiviteit te verhogen.'

Vrijmoeth: 'Voor die productiviteit heb je dus juist investeringen nodig, bijvoorbeeld in onderwijs. Maar het voelt voor veel mensen als een paradox dat een sterke publieke sector helpt bij het creëren van welvaart en productiviteit.'

De Vos: 'Een goed economisch klimaat hangt niet alleen af van ondernemers. Er werken in dit land enorm veel mensen, in zowel de publieke als de private sector. En dat zijn grotendeels geen ondernemers. Als we zzp'ers buiten beschouwing laten, hebben we 500.000 bedrijven, 500.000 ondernemers en 10 miljoen werkende mensen. Die hebben allemaal toegevoegde waarde, produceren allemaal en zorgen ervoor dat het land blijft draaien. Dat zien we bij de vakbond heel duidelijk: als mensen in de (semi) publieke sector gaan staken, bijvoorbeeld in de zorg of het openbaar vervoer, dan loopt het land vast. Zij hebben net zoveel toegevoegde waarden als ondernemers. Het centraal stellen van ondernemers in de economie is daarom onjuist.

Daarnaast is er de roep dat de overheid minder moet consumeren en meer moet investeren, waar we niet te makkelijk in mee moeten gaan, omdat bepaalde uitgaven dan heel snel als investering worden gekenmerkt en andere juist niet. Cadeautjes geven aan het bedrijfsleven heet dan opeens een investering. Terwijl veel 'consumerende' uitgaven juist ook investeringen zijn: zorg is geen uitgave, maar een investering in mensen en daarmee werknemers. Het

onderwijs is geen uitgave, maar een investering in het toekomstige verdienvermogen. De werkloosheidsuitkering (WW) verkorten is geen gunstige besparing, maar korten op investeringen om mensen weer aan een baan te helpen. Ja, de overheid moet economische ontwikkeling aanjagen, maar we moeten wel oppassen dat een campagne rond regeldruk uitmondt in bezuinigingen op de publieke sector en het uitdelen van cadeautjes aan het bedrijfsleven.'

Vrijmoeth: 'Dit gaat eigenlijk over hoe je naar de overheid kijkt. Door het bedrijfsleven wordt altijd benadrukt dat ze meer winst moeten maken om meer te kunnen investeren. Maar bij bedrijven zijn de winsten van de afgelopen dertig jaar toegenomen, en ze zijn niet meer gaan investeren.

De vraag is dus: hoe kan je ervoor zorgen dat het bedrijfsleven in Nederland wel gaat investeren? Een belangrijk element daarbij is dat in er veel lage lonen zijn in Nederland, waardoor er weinig prikkels zijn om te investeren om de productiviteit te doen toenemen. Bijvoorbeeld in de glastuinbouw en distributiecentra. Juist nu, met veel arbeidskrapte, wil je dat bedrijven investeren zodat mensen meer gedaan krijgen in minder tijd. Als de overheid daar meer op durft te sturen, door werkomstandigheden te verbeteren en lonen te verhogen, ontstaat er concurrentie, en hebben die bedrijven dus wel die prikkel om te investeren in hun bedrijf.'

Wat adviseren jullie aan politici met jullie inzichten te doen?

Vrijmoeth: 'Wij liepen er bij het schrijven van ons boek tegenaan dat als je een mythe ontmantelt, je eerst uitgebreid op die mythe moet ingaan, met het risico dat juist dat blijft hangen bij mensen. Natuurlijk is het goed om te benoemen dat regels een functie hebben, maar je kunt ook best aanvallend zijn: niet alleen praten over het behouden van regels, maar ook over wat kan worden aangepast of wat beter kan.'

De Vos: 'Als we niet concreet maken wat regels schrappen betekent, is het heel makkelijk voor partijen die gewoon zeggen 'regeldruk is een probleem' om blind vijfhonderd regels af te schaffen in Nederland. Laat partijen eerst maar eens verdedigen waarom een regel weg moet. Wat mij betreft moet je het debat wel zo voeren, op het scherpst van de snede.

En prik door belachelijke voorstellen heen: we willen bijvoorbeeld meer tech, maar na het Draghi-rapport is de Europese anti-ontbossingswet versoepeld waarmee de papierindustrie wordt geholpen. Het is belangrijk om duidelijk te maken dat dit gebeurt.

We moeten de aankomende tijd ook verder werken aan 'smoking guns' zoals de 'chloorkip'. De chloorkip werd het symbool van de gevolgen van TTIP, het handelsverdrag tussen Europa en Amerika dat er uiteindelijk niet kwam. Door landbouwproducten makkelijker verhandelbaar te maken zouden Europese standaarden worden verlaagd, waardoor hier kippen die schoon worden gemaakt met chloor in de schappen zouden komen te liggen. Dat riep veel weerstand op. Die chloorkop liet duidelijk zien wat de gevolgen zijn van deregulering.'

Vrijmoeth: 'Belangrijk is ook dat regels schrappen veel sneller gaat dan regels opbouwen. Dat moet je ook niet vergeten. In Europa is er jarenlang gewerkt aan allerlei regelgeving die nu erg onder druk staat of wordt geschrapt. En dat gaat allemaal heel rap, dat geldt ook voor Nederland.'

In Europa en Nederland staat nu heel veel regelgeving onder druk, van werken met chemische stoffen, ontbossing, de anti-wegkijkwet die ketenverantwoordelijkheid voor bedrijven regelde, tot loontransparan-

tie voor een gelijke beloning voor vrouwen en mannen. Zie ook het artikel van Elmar Smid in dit S&D-nummer. Wat kunnen we hiertegen doen?
Vrijmoeth: 'Je moet het concreet maken, maar ook plaatsen binnen het grotere offensief dat gaande is. In een document van Business Europe, de Europese werkgeverslobby, staat nu ook dat ze regels rond kankerverwekkende stoffen in speelgoed willen versoepelen. Leg bloot wat dat voor mensen betekent, maar vertel ook hoe ondoorzichtig maar succesvol die lobby van bedrijven is. Een groter probleem is dat we in de Nederlandse media überhaupt weinig horen over dit soort belangrijke besluiten in Brussel.

Ook in Nederland is het niet transparant wat er precies gebeurt op ministeries en hoe de lobby werkt. Dus dan kom je toch weer uit op dat concrete: mensen worden geïnteresseerd als je laat zien wat de uitwerking is. En mensen kunnen ook boos worden als je laat zien welke belangen wel en niet worden gehoord. Dat helpt om mensen in beweging te krijgen.'

Moeten politieke partijen meer het verhaal vertellen dat bedrijven hiermee regelrecht tegen het maatschappelijk belang ingaan?
Vrijmoeth: 'Ja, ik denk dat je de macht van bedrijven kunt problematiseren. We hebben in de tijd van hoge inflatie gezien dat er veel marktmacht is, wat leidt tot hogere winstmarges voor bedrijven in zo'n periode, terwijl heel veel mensen de boodschappen steeds moeilijker kunnen betalen. Dus ik vind het wel interessant om erover na te denken of je niet meer moet ingrijpen op die koers van bedrijven.

Als je bedrijven meer in lijn kunt krijgen met het maatschappelijk belang, hoef je niet telkens met regels te corrigeren. Met regels loop je altijd achter, omdat je iets probeert te corrigeren. Eigenlijk wil je dat bedrijven een ander doel krijgen en mensen en milieu minder uitbuiten. Dat gaat niet om veel meer regels, maar om de macht van en zeggenschap over bedrijven. Bedrijven dienen nu de aandeelhouder en dat is over het algemeen een rijke groep mensen en niet een groter maatschappelijk belang.'

Hoe zou je dat maatschappelijke belang kunnen verankeren in het bedrijfsleven?
Vrijmoeth: 'Met een democratiseringsbeweging, dus dat bijvoorbeeld werknemers meer zeggenschap in het bedrijf krijgen. Daar bestaan verschillende ideeën over. Denk aan coöperaties van werknemers. Of aan het twee-kamer-model van Isabelle Ferreras, waarbij er consensus moet zijn tussen aandeelhouders en werknemers. Je kunt ook denken aan nationalisering, waarbij de overheid meer zeggenschap krijgt over bepaalde sectoren, wat bijvoorbeeld bij verduurzaming best logisch is. Of je geeft steun aan een bedrijf, zoals Tata Steel, maar koppelt die steun als overheid aan zeggenschap.

Het gaat de hele tijd over dat we ondernemers moeten helpen, maar waarom willen we dat? Als je het maatschappelijk belang vooropzet, krijg je betere maatschappelijke uitkomsten. Europa is daar juist sterk in: we hebben een iets lager inkomen per hoofd van de bevolking dan in de VS, maar de levensverwachting is hoger, mensen zijn gezonder en gelukkiger, ons water en de lucht die we inademen zijn schoner.'

■

Herstel de woonsolidariteit

Problemen met onze woningmarkt gaan niet alleen over mensen die geen betaalbare woning kunnen vinden, maar betreffen ook de verscherpte sociale tweedeling in Nederland. Het hebben van wel of geen koopwoning maakt een wereld van verschil in iemands vermogenspositie. Wat weer meespeelt bij het wel of niet kunnen vinden van een goede woning. Het woonprobleem kan niet worden opgelost zonder deze ongelijkheid aan te pakken, en visa versa.

LOUIS GENET, LIAN HEINHUIS, BÉLA HULSMAN & WIBO KOOLE

Louis Genet is oud-wethouder volkshuisvesting Amsterdam 1986-1994, Lian Heinhuis is fractievoorzitter gemeenteraad PvdA Amsterdam, Béla Hulsman is politiek medewerker PvdA Amsterdam en Wibo Koole is politicoloog en oud-voorzitter PvdA Amsterdam 1989-1995.

In de campagne voor de Tweede Kamerverkiezingen was er veel aandacht voor de woningcrisis. Terecht want veel mensen ervaren problemen bij het vinden van een huur- of koopwoning. Maar de oplossingen die de verschillende politieke partijen aandragen voor deze crisis lopen sterk uiteen. Dat komt zeker ook doordat de wooncrisis een veelkoppig monster is dat niet alleen gaat over de beschikbaarheid en nieuwbouw van huizen, maar ook over prijzen en vermogensontwikkeling, over ruimtebeslag, het stikstofprobleem én over klimaatrisico's.

Groenlinks-PvdA stelt zich op het standpunt dat de huidige wooncrisis het gevolg is van overheidsbeleid, van politieke keuzes voor marktwerking en prioriteit die gegeven is aan eigen woningbezit (zie kader). Als gevolg daarvan is in enkele decennia een grote ongelijkheid tussen huurders en kopers gegroeid, ten nadele van de eersten. Die ongelijkheid wordt vaak uit het oog verloren. We moeten bouwen-bouwen-bouwen, heet het dan. Maar dat is niet genoeg om de problemen op te lossen, er is een fundamenteel ander beleid nodig.

In dit artikel zetten we uiteen hoe een solidair en rechtvaardig volkshuisvestingsbeleid eruit kan zien. We zullen beargumenteren dat het daarvoor nodig is een hardnekkig taboe te doorbreken: de groei van onverdiend vermogen — vermogen waarvoor niet is 'gewerkt' maar dat huiseigenaren in de schoot is geworpen.

De wooncrisis: tekorten en ongelijkheid

Breed wordt erkend dat er een tekort is van zo'n 400.000 woningen ofwel bijna 5% van de totale woningvoorraad. Nederland kent zo'n 3,5 miljoen huurwoningen, waarvan bijna een half miljoen in het hoge segment. Het aantal koopwoningen is inmiddels gestegen naar ruim 4,6 miljoen.

Evident is dat er al jarenlang te weinig wordt gebouwd, met name voor de sociale en middenhuur. Pikant detail: 1990 is het laatste jaar waarin nog 100.000 woningen in ons land werden gebouwd en in de laatste twaalf jaar zijn er slechts tussen de 60.000 en 70.000 woningen per jaar gebouwd. Voor die lage bouwproductie zijn vele redenen: ingewikkelde bouwregels, het stikstofslot, ruimtegebrek, hoge bouwkosten en (voor de sociale en middenhuur) de verzwakte rol van corporaties (zie kader).

Sinds 2015 zijn de prijzen van koopwoningen enorm gestegen, ook doordat na de financiële crisis en eurocrisis van 2009/2011 lenen goedkoper werd als gevolg van het door de centrale banken gevoerde lage rentebeleid ('quantitative easing', voor de kenners).[1] Het tekort aan woningen en de prijsexplosie van woningen hebben met name gevolgen voor starters op de woningmarkt. Zij hebben te maken met lange wachttijden en relatief hoge huren en hoge koopstartprijzen.

Huurders zijn een groter deel van hun inkomen kwijt aan woonlasten dan kopers. Veel huurders betalen een forse huur, zeker als ze net te veel verdienen voor huurtoeslag of een sociale huurwoning, of als ze nog op de lange wachtlijst staan voor een dergelijke woning. Huurders hebben niet de meevaller van de lage rente die kopers de laatste jaren hebben kunnen betalen voor hun lening en zij hebben niet het voordeel van de hypotheekrenteaftrek. Eigenaar-bewoners betalen het laagste aandeel van hun budget aan wonen, huurders van corporatiewoningen duidelijk meer, en private huurders nog veel meer.

> Eigenaar-bewoners betalen het laagste aandeel van hun budget aan wonen, huurders van corporatiewoningen duidelijk meer, en private huurders nog veel meer

Achter deze ongelijke woonquote gaat nog een andere ongelijkheid schuil: een groeiende ongelijke vermogensontwikkeling. De waardestijging per eigen woning in de periode van 2014 tot 2024 bedraagt tussen de € 220.000 en € 265.000.[2] In de stedelijke gebieden is deze waardestijging nog veel hoger in vergelijking met de landelijke gebieden.

Het is vooral de oudere generatie, waarvan velen al jaren eigen woningbezitter zijn, die ongelooflijk veel mazzel heeft.[3] Als je de stijging van de huizenprijzen aan het eind van de vorige eeuw meerekent, is hun huis gemiddeld over heel Nederland genomen in waarde meer dan verdubbeld.[4] Dit enorme vermogensvoordeel dat deze mensen min of meer in de schoot is geworpen, wordt zelden benoemd.

Meer woningen erbij

De wooncrisis kan op korte termijn wat verzacht worden met praktische maatregelen om

Woning: van sociaal recht naar individueel investeringsobject

Tot ver in de twintigste eeuw werd volkshuisvesting in Nederland beschouwd als een publieke verantwoordelijkheid. Dat veranderde eind jaren tachtig. Onder invloed van economische druk en neoliberale denkwijzen verschoof het Nederlandse woonbeleid van collectieve verantwoordelijkheid naar individuele zelfredzaamheid. De nota Volkshuisvesting in de jaren negentig (1989) van staatssecretaris Enneüs Heerma (CDA) markeerde deze omslag. Vanaf toen was het uitgangspunt dat 'bewoners in de eerste plaats zelf verantwoordelijk zijn voor het zorgen voor goede huisvesting', en dat het rijk zich financieel zou 'concentreren op de huisvesting van lagere inkomensgroepen'.

De nota van Heerma kreeg concreet vorm met de zogenoemde brutering van 1995: een financiële afrekening tussen woningcorporaties en het Rijk, waarbij structurele subsidies werden beëindigd in ruil voor kwijtschelding van schulden. Vanaf dat moment moesten woningcorporaties opereren als zelfstandige maatschappelijke ondernemingen, zonder structurele overheidsbijdragen.[1]

Tegelijkertijd werden ze gestimuleerd een deel van hun woningvoorraad te verkopen en meer zelf te investeren, met minder binding aan universele volkshuisvestelijke doelstellingen.[2] De solidariteit tussen lage en middeninkomens werd losgelaten en het beleid verschoof richting het actief bevorderen van particulier woningbezit. De hypotheekmarkt werd geliberaliseerd, banken versoepelden hun leenvoorwaarden en huiseigenaren konden hun hypotheekrente blijven aftrekken van de belasting. Het aandeel koopwoningen groeide van 44% in 1990 tot ruim 60% in 2020.

Vanaf 2011 werden vervolgens ook strenge inkomensgrenzen gesteld aan de sociale huur, maximaal € 33.000 bruto per jaar.[3] Met de nieuwe grens werd in één klap circa 65% van de bevolking uitgesloten van toegang tot sociale huur, en was de volkshuisvesting niet langer van het volk.[4] Dit vormde ook de voorzet voor het verkopen van sociale huurwoningen. De redenering was: als maar 35% van de bevolking aanspraak kan maken op een sociale huurwoning kunnen er in gebieden waar het aandeel sociale huurwoningen hoger ligt (vaak in de steden) woningen verkocht worden.

De optelsom van deze beleidswijzigingen betekende een fundamentele herdefiniëring van de woning als sociaal recht naar de woning als individueel investeringsobject. Het gevolg was de ongekende prijsexplosie in de koopsector in de periode 2014-2025, die overigens al langer groeiende was.

De risicovolle fiscale stimulering — beter gezegd: subsidiëring — van het eigenwoningbezit in Nederland werd dan weliswaar afgebouwd door het verlagen van de leennormen van 110% in 2011 naar 100% in 2018, toch wordt er nog relatief veel geleend door huishoudens. Dat komt omdat sinds de liberalisering van de banksector in de jaren tachtig en negentig banken de vrijheid kregen om meer en hogere hypotheekleningen te verstrekken. In 1990 bedroeg de gezamenlijke hypotheekschuld € 93 mrd. In 2025 is die opgelopen naar € 860 mrd.[5]

Noten

1 Aalbers, M. (2024). De financialisering van onze woningmarkt. *S&D* 2024/nr. 1.
2 Van Gent, W., & Hochstenbach, C. (2020). *International Journal of Housing Policy*, 20(3), 444–463.
3 DAEB-beschikking (E2/2005).
4 Hoekstra en Boelhouwer (2014). Falling Between Two Stools, pp. 308-310.
5 Follow the Money (23 oktober 2025). Onbetaalbare woningen zijn hét verkiezingsthema, maar geen enkele partij pakt de oorzaak aan.

de huidige voorraad beter te benutten. Door leegstand tegen te gaan en woningdelen te bevorderen bijvoorbeeld. In de regio Den Haag is een interessante aanpak ontwikkeld om meer sociale huurwoningen beschikbaar te krijgen.[5] Door deze samenwerking tussen gemeenten en corporaties werden in korte tijd 69 woningen vrijgespeeld waar 100 mensen in woonden en nu wonen in diezelfde woningen 293 mensen. Dat werd mogelijk door de doorstroming van ouderen naar toegankelijke, levensloopbestendige woningen, door friends-contracten — waarbij jongeren samen een woning kunnen huren — en door de mogelijkheid om apart kamers te verhuren in een grote woning.

Maar de echte uitbreiding van de voorraad zal moeten komen van verhoging van het bouwtempo, onder ander door aanpassing van de ingewikkelde regelgeving. Groenlinks-PvdA heeft in dat licht interessant voorstellen gedaan in het plan *Woningbouwcorporaties voor de middenklasse*.[6] Centraal hierin staat het voornemen om woningbouwcorporaties niet alleen huurwoningen te laten bouwen voor de lage inkomens maar ook voor de brede middengroep, zodat zij voor een huurwoning niet langer afhankelijk zijn van de particuliere sector. Daar hangt overigens een stevig financieel plaatje aan; naar schatting vergt het een investering van € 36 mrd de komende tien jaar.

Het taboe op 'onverdiend' vermogen

De grote onrechtvaardigheid die is gegroeid tussen starters en gevestigden en tussen kopers en huurders moet gekeerd worden. Om daarin te slagen moeten we wel het taboe op onverdiend vermogen, dat met name in de woonsector speelt, doorbreken.

De explosieve stijging van de waarde van het eigenwoningbezit blijft tot nu toe buiten het publieke debat over eerlijke belastingen. Deze olifant in de kamer heeft nu al een omvang van circa € 1200 mrd in de eigen woningsector en zal de komende jaren door te lage bouwproductie waarschijnlijk nog verder groeien. Als je deze bedragen tot je laat doordringen zie je hoe oneerlijk en onrechtvaardig deze 'onverdiende' vermogensgroei is vergeleken met de huurders die net zo hard werken maar die dit vermogensvoordeel niet hebben genoten.

Een eenvoudig voorbeeld maakt duidelijk hoe onrechtvaardig deze ontwikkeling uitpakt in gelijke gevallen. Stel je bent politieman ofvrouw, of leerkracht of je werkt in de verpleging. Je woont al zo'n vijftien jaar in een goed onderhouden huurwoning en betaalt zo'n € 700 per maand. Vergeleken met starters op de woningmarkt heb je dan geluk, want zij zijn vaak afhankelijk van het hogere segment en betalen voor een woning al gauw een paar duizend euro, omdat de wachtlijsten voor sociale huurwoningen zo lang zijn.

> Achter de ongelijke woonquote gaat nóg een ongelijkheid schuil: een groeiende ongelijke vermogensontwikkeling

Maar vergeleken met een politieman of -vrouw et cetera die vijftien jaar geleden een eigen woning heeft gekocht, ben je in het nadeel. In eerste instantie had deze koper wellicht hogere vaste lasten door de hypotheekrente (ondanks hypotheekrenteaftrek), bijkomende kosten, en het eigenwoningforfait (dat vijftien jaar geleden nog 'huurwaardeforfait' heette). Maar de daling van de rente na 2014 hebben de woonlasten voor deze koper stevig verminderd en woningbezitter heeft inmiddels wel gemiddeld meer dan € 250.000 aan eigen 'stil' vermogen

vergaard. Wie vindt nu niet dat dit een onrechtvaardig en onhoudbaar verschil tussen kopers en huurders is?

Niet alleen de ongelijke groei van vermogen is een probleem, ook de intergenerationele overdracht van vermogen is dat. De scherpe stijging van de huizenprijzen én de geleidelijke afbouw van de erfbelasting die al gaande is sinds de jaren zeventig, verhevigen het schadelijke intergenerationele effect.[7] Of jonge mensen vandaag de dag een huis kunnen kopen of in relatieve welvaart kunnen leven, is in steeds grotere mate afhankelijk van hun vermogen om te erven. Dat tast het vertrouwen in ons economische en sociale systeem aan.

In Europa stagneert de economische groei, terwijl vermogens blijven stijgen. Oudere generaties geven hun opgebouwde rijkdom door, en omdat die rijkdom zeer ongelijk verdeeld is, ontstaat een erfmaatschappij. Ook in Nederland is deze trend zichtbaar. Starters brengen steeds meer eigen geld in bij de aankoop van een woning. Volgens cijfers van de NVM bedroeg dat bedrag in 2024 gemiddeld € 45.000. In 2020 was dat nog € 35.000.[8] Een groeiend deel van dit bedrag is afkomstig van ouders of schoonouders. In 2024 ontving 31% van de starters een schenking, tegenover 19% in 2021.

> De waardestijging per eigen woning in de periode van 2014 tot 2024 bedraagt tussen de € 220.000 en € 265.000

Kopers die een schenking ontvangen betalen gemiddeld meer voor dezelfde woning dan kopers zonder financiële hulp.[9] Ook blijken deze huishoudens vaker een woning te kopen in gewilde, opgewaardeerde stedelijke buurten.[10] Vermogen wordt daarmee niet alleen doorgegeven met een prijsopdrijvend effect op de woningmarkt, maar bepaalt ook wie toegang krijgt tot de meest kansrijke woonmilieus.

Wat deze erfmaatschappij bijzonder maakt, is dat het niet alleen de superrijken betreft. De gemiddelde erflater laat een gewone koopwoning na. Maar omdat de huizenprijzen in veel steden de afgelopen decennia sterk zijn gestegen, vertegenwoordigt die woning inmiddels vaak een flink kapitaal. In steden als Londen, Parijs of Amsterdam kunnen jonge mensen met een modaal inkomen nauwelijks nog een woning betalen, maar wie vóór de grote prijsstijgingen een huis kocht, heeft inmiddels flinke overwaarde opgebouwd.

De waardestijging in de koopsector leidt tot een enorme toename van maatschappelijke ongelijkheid en uit zich in een steeds sterkere klassensamenleving en een gevoel van het verliezen van grip op het eigen leven, aldus recente rapporten van het SCP en de WRR.[11] Het is dus niet alleen zaak de wooncrisis op te lossen door woningen te bouwen, maar ook om deze ernstige sociale ongelijkheid te verkleinen.

Woonsolidariteitsfonds

Onze inspiratie voor een solidaire volkshuisvesting halen we uit de nota *Volkshuisvesting: Een kwestie van beschaving* uit 1988. Daarin maakten de grote steden Amsterdam, Rotterdam, Den Haag, Utrecht en Groningen de Rijksoverheid duidelijk dat het zeer onverstandig zou zijn als de overheid zich terugtrekt uit de volkshuisvesting. De steden schreven: ‘De geschiedenis heeft ons geleerd dat het peil van een beschaving onder meer aan het niveau van het wonen kan worden afgelezen. Er is een onloochenbare samenhang tussen goed wonen, gezondheid, welbevinden en ontplooiing. Volkshuisvesting is geen eindig proces — een gevaarlijke misvat-

ting — maar een cyclisch proces. Volkshuisvesting is een gemeenschapsbelang. En dus zal een verantwoordelijke overheid zich daar nooit uit kunnen terugtrekken.' [12]

De kern van de oplossing van de wooncrisis is een fundamentele koerswijziging in deze richting. Volgens ons kan deze rusten op twee pij-

> De explosieve stijging van de waarde van het eigenwoningbezit blijft tot nu toe buiten het publieke debat over eerlijke belastingen

lers. Ten eerste het weer tot een brede, publieke verantwoordelijkheid maken dat er voldoende ruime, betaalbare en duurzame woningen zijn. Centraal hierin staat de notie dat wonen een basisvoorziening is, een gemeenschappelijke opgave die ten doel heeft mensen goed te laten wonen én de samenleving bij elkaar te houden. Volkshuisvesting moet sociale ongelijkheid tegengaan, in samenwerking met bewoners tot stand komen, en duurzaamheid bevorderen.

Ten tweede moet de financiering van dit beleid op solidaire basis plaatsvinden, waarbij de groeiende vermogensongelijkheid op basis van 'onverdiend' vermogen, zoals enorme waardestijgingen van de eigen woning, wordt tegengegaan. Een woonsolidariteitsfonds kan hiervoor uitkomst bieden. Hieruit kunnen de belangrijke woonopgaven gefinancierd worden. Op die manier wordt ook voorkomen dat de financiering van volkshuisvesting gaat drukken op andere grote financiële opgaven, zoals zorg, sociale zekerheid, AOW, defensie en de energietransitie. Een woonsolidariteitsfonds doorbreekt het patroon dat 'Vadertje Staat' als anonieme boksbal maar alles moet regelen en financieren, ten laste van de staatsschuld.

Voor financiering van het woonsolidariteitsfonds zijn verschillende scenario's denkbaar. Een erfbelasting c.q. vermogensheffing op het 'onverdiende vermogen' van € 1200 miljard is daarvan de meest voor de hand liggende. Het verkiezingsprogramma van Groenlinks-PvdA stelt bijvoorbeeld een verdubbeling van de huidige tarieven voor. Het in combinatie hiermee geheel of geleidelijk afschaffen van de hypotheekrenteaftrek, waarbij de grotere belastinginkomsten in het fonds terechtkomen, is een andere optie.

Het is bijvoorbeeld ook mogelijk een waardebelasting in te voeren, zoals die in Frankrijk en enkele Scandinavische landen bestaat. Bij verkoop van een woning kan dan een belasting op de gerealiseerde overwaarde worden geheven. Deze heffing kan worden toegepast op de nettowinst: verkoopprijs minus aankoopprijs en aantoonbare investeringen zoals renovatie of verduurzaming. Omdat de belasting pas wordt geheven bij verkoop, levert deze geen verhoging van de woonlasten op tijdens de periode van eigendom.

Een belastingtarief van 30% op de netto-overwaarde is realistisch én rechtvaardig — in Frankrijk ligt die belasting in die orde van grootte. Bij honderdduizend verkochte woningen per jaar met gemiddeld € 200.000 overwaarde, levert dit structureel ruim € 6 mrd op.

Met een goed en langjarig gevuld woonsolidariteitsfonds kunnen we een breed en solidair volkshuisvestingsbeleid financieren. Met de gelden uit het fonds maken we een aantal brede volkshuisvestingsinvesteringen mogelijk, primair voor de huursector — het bouwen van sociale én middenhuurwoningen door de corporaties — maar wat ons betreft ook voor de koopsector. Met de gelden uit het fonds kunnen

ook woningbezitters met een niet al te hoog inkomen geholpen worden bij de grote duurzaamheidsopgave.[13]

Denk ook aan funderingsherstel die nodig is door de wisselende grondwaterstanden door de klimaatverandering. Stel dat over het hele land aan zo'n 200.000 woningen funderingsherstel zou moeten plaatsvinden voor zo'n € 50.000 per pand, dan vergt dit € 1 mrd. Denk ook aan uitgaven voor de aanpak van schimmel, isolatiemaatregelen, het ontwikkelen en begeleiden van financieringsarrangementen voor VvE's, deskundigheidsondersteuning bij complexe onderhoudsopgaven bij VvE's, doorstromingssubsidies voor huishoudens die van grote naar kleinere woning willen verhuizen, de tijdige aanpak van klimaatrisico's bij bepaalde woningen et cetera. Het zijn allemaal onderwerpen die een stevige decentrale financiële impuls vragen in de vorm van verdeelsleutels zoals die gebruikelijk waren bij het Stadsvernieuwingsfonds uit de vorige eeuw.

Wij achten het van wezenlijk belang dat gemeenten en provincies meer gerichte sturingsmogelijkheden hebben om in te grijpen op basis van lokale behoeften. Daarom zou een geoormerkt deel van het solidariteitsfonds aan deze bestuurslagen toegekend kunnen worden. Jaarlijks zouden rijksoverheid, provincies en gemeenten een bestedingsplan van het woonsolidariteitsfonds kunnen opstellen. Daarbij zou dan steeds moeten worden getoetst of de uitgaven uit het fonds bijdragen aan de groei van de woningvoorraad in de gewenste samenstelling, aan het verminderen van de vermogensongelijkheid en aan een gezonde ontwikkeling van buurten en wijken.

Noten

1 idem.
2 Woon Onderzoek 2024.
3 ESB (2 juli 2025). Hoogste inkomens hebben de laagste woonkosten.
4 We baseren ons hier op de gemiddelde WOZ-stijging in heel Nederland over de genoemde periode, gecorrigeerd voor inflatie. De stijging van de WOZ kan per gebied en per woning dus fors uiteenlopen. Follow The Money beschrijft het effect zo: 'De cijfers zijn dan ook ontluisterend. Terwijl het modale inkomen in dertig jaar verdubbelde (22.235 euro in 1995, 46.500 in 2025), werd het gemiddelde huis vijf keer zo duur (93.750 euro in 1995, 473.000 in 2025). Je moet nu ruim tien brutojaarsalarissen neerleggen voor hetzelfde huis dat je dertig jaar terug kocht voor ruim vier jaarsalarissen.
5 AD (11 oktober 2025). In Den Haag hebben ze wat bedacht tegen lange wachtlijst voor sociale huurwoningen: 'Sprake van mismatch'.
6 Groenlinks-PvdA (5 oktober 2025). Woningbouwcorporaties voor de middenklasse.
7 Kenneth Scheve and David Stasavage, Taxing the Rich: A History of Fiscal Fairness in the United States and Europe (Princeton: Princeton University Press, 2016).
8 Koopstartersonderzoek NVM & Brainbay — jan 2025.
9 Wogh, Jonas and Kok, Nils and Bos, Jaap W.B., Bidder (2024). Intergenerational Wealth Transfers in the Residential Housing Market.
10 Hochstenbach, C., & Boterman, W. R. (2015). Intergenerational support shaping residential trajectories: Young people leaving home in a gentrifying city. *Urban Studies*, 54(2), 399-420.
11 Sociaal en Cultureel Planbureau, *Eigentijdse ongelijkheid. De postindustriële klassenstructuur op basis van vier typen kapitaal*, Sociaal en Cultureel Planbureau (Den Haag, 2023); Wetenschappelijk Raad voor het Regeringsbeleid (2023). *Grip. Het maatschappelijk belang van persoonlijke controle*.
12 *Volkshuisvesting: een kwestie van beschaving* (1988). Nota van de gemeentes Amsterdam, Rotterdam, Den Haag, Utrecht en Groningen.
13 *Sandra Phlippen, Christiaan Schreuder, and Bram Vendel, Stapeling klimaatrisico's en financiele draagkracht op de woningmarkt*, ABNAMRO (Amsterdam, 28 november 2023).

Lotsverbondenheid en solidariteit

In juni 2025 verscheen *Tijd voor solidariteit* — een eerste voorzet voor het Beginselprogramma. Veel PvdA- en GroenLinks-leden hebben hier inhoudelijke feedback op gegeven. Exemplarisch voor het soort opmerkingen dat binnenkwam, is onderstaand essay van Hans Harbers en Gerard de Vries. Let wel: hun commentaar slaat terug op de juni-versie, terwijl er ondertussen alweer een nieuw concept-Beginselprogramma ligt waar leden opnieuw op kunnen reageren.

HANS HARBERS & GERARD DE VRIES

Hans Harbers was docent sociologie en filosofie en moderator van het publieke debat; Gerard de Vries was hoogleraar wetenschapsfilosofie en lid van de WRR.

Als de fusie van GL en PvdA in het komende jaar formeel zijn beslag krijgt, moet niet alleen de naam van de nieuwgevormde partij bekend zijn. Er moet ook zijn nagedacht over het beginselprogramma — de tekst waarin de nieuwe partij op hoofdlijnen formuleert waar zij politiek voor staat en hoe zij haar rol ziet. De meest recente publicaties van de fuserende partijen op dit vlak stammen uit 2005 en 2008.[1] Naast het integreren van ideeën uit de beide partijen is het dus wellicht ook tijd voor heroverwegingen.

De partijbesturen en de wetenschappelijke bureaus van PvdA en GroenLinks hebben in juni jongstleden een 'eerste voorzet' voor het beginselprogramma van de gefuseerde partij gepubliceerd, getiteld Tijd voor solidariteit.[2] In deze bijdrage richten we ons vooral op het centrale concept ervan, 'solidariteit'.

Solidariteit

'De kern van onze politiek is de overtuiging dat we onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn', zo luidt de eerste zin van *Tijd voor solidariteit* — onmiskenbaar een helder, klassiek, uitgangspunt voor linkse politiek. De focus ligt dus meteen op lotsverbondenheid. Dat is hartverwarmend en ook begrijpelijk. Het 'wij samen' — 'de kracht van het collectief', zoals het verderop wordt genoemd (p.14) — biedt immers tegengif tegen verdeeldheid, polarisatie en het 'ieder voor zich'. 'Pas als het goed gaat met ieder van ons, gaat het goed met de samenleving. Solidariteit is een voorwaarde om onze idealen te kunnen realiseren. Want samen staan we sterk', (p.4), lezen we.

Onder het kopje 'Een rechtvaardige samenleving' worden die politieke idealen vervolgens gepresenteerd en toegelicht. Het zijn er drie: 'gelijkwaardigheid', 'een gezonde planeet' en 'vrijheid'. Noties die de beide fuserende partijen in 2005 en 2008 expliciet als ideaal opvoerden — zoals 'rechtvaardigheid', 'democratie' en 'emancipatie' — ontbreken hier. Die termen vallen later wel, maar en passant.

'Rechtvaardigheid' en 'democratie' worden als min of meer vanzelfsprekende uitkomsten van de drie wél genoemde idealen behandeld. 'Emancipatie', daarentegen, komt in de tekst slechts voor in de samenstelling 'emancipatiebewegingen'. 'Solidariteit' — dat in beide eerdere beginselprogramma's ook als ideaal werd genoemd — krijgt echter een prominente, ándere rol.

> Lotsverbondenheid is onmiskenbaar een helder, klassiek uitgangspunt voor linkse politiek

Solidariteit wordt namelijk vanaf de eerste pagina consequent opgevoerd als een *voorwaarde* om de eerdergenoemde drie idealen te kunnen realiseren. Lees maar: een rechtvaardige samenleving vraagt dat we solidair met elkaar zijn (p.5); de planeet heeft genoeg rijkdom voor iedereen als we solidair met elkaar zijn (p.6) en ook vrijheid kan alleen gedijen als we solidair zijn (p.7).

Wie zijn die 'wij' die solidair zijn? Dat varieert nogal. Soms verwijst de 'wij' in de tekst naar de nieuwe partij, dan weer naar de partij samen met sociale bewegingen (waarbij de term 'de sociale meerderheid' valt) of naar specifieke groepen die lokale initiatieven nemen, maar ook naar de Nederlanders die 'samen willen bouwen' en zelfs naar de mensheid als geheel. Je moet als lezer nogal eens gissen op welke 'wij' wordt gedoeld.

Nadat solidariteit is bestempeld tot een noodzakelijke voorwaarde voor een rechtvaardige, duurzame, vrije samenleving, blijkt het

begrip de hele tekst te doordesemen. Naast een voorwaarde, wordt solidariteit namelijk óók opgevoerd als 'leidraad' voor de genoemde idealen, en verder als een belofte, effect, middel en doel en ten slotte ook nog als een oorzaak én gevolg van politiek handelen. Dat maakt het lastig om er vat op te krijgen.

Het begrip fungeert in de tekst te vaak als stoplap, vergelijkbaar met het nogal weeïge modewoord 'verbinding'. Of — meer in de traditie van beide partijen — als strijdkreet, een oproep tot actie: *Solidariteit!* Maar solidariteit met wie of wat? Met alles en iedereen? Hier wreekt zich de ongerichtheid van de centrale notie 'solidariteit' in het concept-beginselprogram. Dat kan beter, dunkt ons. Daarover straks meer.

Historische context

De prominente rol die de voorzet voor het nieuwe beginselprogramma aan solidariteit toekent, komt niet uit de lucht vallen. Zij vloeit voort uit de maatschappijanalyse die door de wetenschappelijke bureaus van GroenLinks en PvdA is gemaakt. Die beslaat een derde van de tekst. Een uitgebreidere versie is gepubliceerd in S&D.[3] Het desbetreffende hoofdstuk draagt (net als het S&D-artikel) de titel *De tijd waarin we leven*, maar kijkt vooral terug.

Het biedt een nogal gekleurde, nostalgische blik op de jaren vijftig en zestig, gevolgd door een beschouwing over de kaalslag die zich vervolgens in de periode vanaf de jaren tachtig heeft voltrokken. De conclusie is dat door decennia van neoliberaal beleid het in de huidige samenleving schort aan saamhorigheid.[4] Dat gebrek aan geloof in collectiviteit wordt aangewezen als de bron van alle problemen waar we in 'de tijd waarin we leven' voor staan.

In de naoorlogse tijd van wederopbouw en de decennia die erop volgden was nog het idee aanwezig dat als we de handen ineenslaan, we de toekomst groener en rechtvaardiger kunnen maken, lezen we. Vanaf de jaren tachtig verdween dat idee, zo vervolgt de analyse. 'Het geloof in solidariteit en collectieve vooruitgang werd ingeruild voor een geloof in onderlinge concurrentie en het idee dat we allemaal zelfredzaam moeten zijn. Collectieve problemen werden steeds minder collectief opgelost.' (p.9). De controle over de samenleving kwam te liggen bij de markt en het grote geld.

Hoe en waarom deze omslag plaatsvond wordt niet besproken. Wel lezen we dat 'erin meegaan een vergissing was' (p.9). Want de omslag had drie grote gevolgen: de scheidslijnen

> Noties die de beide fuserende partijen in 2005 en 2008 expliciet als ideaal opvoerden — zoals rechtvaardigheid, democratie en emancipatie — ontbreken

in de samenleving werden verscherpt, natuur en mensen werden uitgeput, en de rechtsstaat werd afgebroken. Over de 'derde weg' die in de jaren negentig in linkse kringen furore maakte (en toch niet gelijkgesteld kan worden met pur sang neoliberalisme) wordt niet gesproken. Grof gezegd krijgen we een linkse versie gepresenteerd van 'de puinhopen van Paars'.

Maar het tij kan worden gekeerd, lezen we dan. Want 'als je het op straat [vraagt] is het oude geloof in solidariteit gelukkig nog niet verdwenen uit onze maatschappij'. De 'sociale meerderheid' roert zich. Men verlangt naar iets nieuws. 'Niet naar vroeger, maar wel geïnspireerd door de collectiviteit die we vroeger ook bouwden.' Hoe het geloof in solidariteit dat

door het neoliberalisme teloor zou zijn gegaan nu toch weer als een deus ex machina kan opduiken, blijft onbesproken. Was de neoliberale kaalslag dan toch wat minder diepgaand dan de geleverde maatschappijanalyse suggereerde?

Een beginselprogramma is uiteraard niet de plek voor uitgebreide historische analyses. Belangrijker is de vraag of een maatschappijanalyse die het neoliberalisme aanwijst als de

> ‘Gelijkheid’ is terecht vervangen door ‘gelijkwaardigheid’, want gelijkheid suggereert al snel dat alle verschillen moeten worden uitgewist

bron van alle kwaad wel de juiste diagnose levert voor de hedendaagse problemen die als het gevolg ervan worden genoemd — die ‘verscherpte scheidslijnen’, ‘de uitputting van mens en natuur’ en ‘de afbraak van de rechtsstaat’.

Bij de verscherpte scheidslijnen zijn in elk geval wel wat vragen te stellen. Zo betoogt Jan Willem Duyvendak dat het hier vooral om percepties gaat.[5] Ondanks al het neoliberale beleid, is op dit vlak feitelijk de nodige vooruitgang geboekt. Dat er in de publieke opinie desondanks veel nadruk ligt op die scheidslijnen en er zelfs over diverse ‘kloven’ wordt gesproken, heeft vooral te maken met de rol van sociale media. Maar daar horen we weinig over. ‘Technologische revoluties hebben grote impact op de samenleving’, meldt de tekst (p.8). Daar blijft het bij, terwijl een beschouwing daarover hier toch niet had misstaan.

‘Onder druk van een medialandschap dat steeds meer om ophef en conflict is gaan draaien, lijkt het winnen van de volgende verkiezingen belangrijker dan het oplossen van grote problemen in ons land,’ lezen we wel wat later (p. 12). Alleen: om die grote problemen op te lossen moet een partij in een parlementaire democratie toch verkiezingen zien te winnen? En dat moet zo’n partij inmiddels in een technologisch nieuwe context.[6]

Dan de ‘uitputting van mens en natuur’. Is die echt pas begonnen toen het neoliberalisme zijn intrede deed? Doorgaans wordt het begin van het antropoceen — het tijdvak waarin menselijke activiteiten substantiële invloed hebben op klimaat en aarde — gesitueerd in de industriële revolutie, een eeuw eerder. Zeker, in de afgelopen decennia is mede door de globalisering van de productie die impact sterk vergroot. Schaarse grondstoffen werden geplunderd, biodiversiteit bedreigd, de CO2-uitstoot schoot omhoog. Het neoliberalisme heeft daar zeker aan bijgedragen, maar niet alleen. Want de globalisering van de productie werd ook mogelijk door heel andere ontwikkelingen, zoals de introductie van de standaard zeecontainer in de jaren zestig, die een revolutie in logistiek en vervoer teweegbracht. Het hele idee dat grote maatschappelijke ontwikkelingen aan één oorzaak kunnen worden toegeschreven, hoort thuis in de fabeltjeskrant.

Ook als het neoliberale denken inmiddels ‘op straat’ op de terugtocht is, blijft de globalisering bovendien nog wel even present. En dus wordt de rechtsstaat niet alleen ondermijnd nu ‘onze democratie er onvoldoende in slaagt om iedereen goed te vertegenwoordigen’ omdat ‘politiek en bestuur het domein zijn geworden van academisch geschoolde experts en politici’ (p.12), maar ook omdat door globalisering nationale soevereiniteit en democratie op het spel zijn komen te staan.

Politiek econoom Dani Rodrik heeft het probleem bondig geformuleerd in een trilem-

ma dat stelt dat 'democratie, nationale soevereiniteit en globalisering niet samengaan; je kunt voor twee van deze drie kiezen, maar niet voor alle drie tegelijk'. Niet op elk terrein hoeft die keuze op dezelfde manier uit te pakken — de landen van de EU bewijzen het.[7] Maar dat er spanningen blijven bestaan is evident. Zo zal een land dat op het terrein van, zeg, de gezondheidszorg democratisch kiest voor nationale regelingen, voor veel geneesmiddelen afhankelijk blijven van de geglobaliseerde farmaceutische industrie. En dus dient zich, mede in het licht van recente geopolitieke aardverschuivingen, de vraag aan op welke schaal en welk niveau een bepaald beleidsterrein thuishoort: nationaal, Europees, of internationaal? De vraag wordt in *Tijd voor solidariteit* niet gesteld. Hopelijk komt zij in een volgend concept wel aan de orde.

Het reduceren van alle problemen tot een paar decennia neoliberaal beleid waarin de saamhorigheid teloorging is dus nogal kort door de bocht. Solidariteit is een loffelijk, links streven, maar geen panacee voor alle maatschappelijke kwalen. De centrale rol die het begrip in *Tijd voor solidariteit* wordt toebedeeld, maskeert dat 'in de tijd waarin wij leven' op tal van terreinen zich nieuwe problemen en fundamentele keuzes aandienen.

Solidariteit herformuleren.

Laten we het begrip 'solidariteit' daarom nog eens bekijken. Volgens Van Dale betekent het 'bewustzijn van saamhorigheid en bereidheid om de consequenties daarvan te dragen'. Als we die definitie volgen, omvat solidariteit twee aspecten: een mens- en wereldbeeld (bewustzijn van saamhorigheid) en een normatief (moreel-politiek) appel: de bereidheid om de consequenties daarvan te dragen.

Wat het mens- en wereldbeeld betreft begint *Tijd voor solidariteit* met de al geciteerde eerste zin uitstekend: 'De kern van onze politiek is de overtuiging dat we onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn.' Prima. Zo wordt van meet af aan afstand genomen van het idee dat de samenleving bestaat uit een verzameling autonome individuen die elk vanuit hun eigen schuttersputje contacten aangaan met anderen. Er is geen 'ik' zonder anderen. Ons bestaan krijgt vorm in handelen, in relaties. Wat we onze identiteit en individualiteit noemen, is een *effect*: de uitkomst van wat in relaties met anderen én met wat we 'de natuur' of 'de planeet' plegen te noemen, al levend en handelend, laag voor laag, werd opgebouwd. Pel je al die lagen af dan vind je — net als bij een ui — geen kern, geen 'diepste zelf'. Je dát bewust zijn, is het eerste element van Van Dale's definitie van solidariteit: het besef dat je deel bent van een netwerk van relaties met andere mensen én met de niet-menselijke omgeving waarin we leven. Ons lot en dat van anderen, de natuur en inmiddels ook de planeet, zijn nauw met elkaar verbonden.

> Bij de verscherpte scheidslijnen zijn wel wat vragen te stellen, zo betoogt Jan Willem Duyvendak dat het hier vooral om percepties gaat

Wij bestaan in en bij de gratie van netwerken van afhankelijkheden — netwerken die zich ontwikkelen en waarin zich — op uiteenlopende schalen — spanningen en conflicten aandienen. Binnen die netwerken handelen we en moeten keuzes worden gemaakt. Daarmee komt het tweede aspect dat Van Dale noemt in beeld. Solidariteit betekent ook consequenties verbinden aan het bewustzijn dat we lotsverbondenen zijn

— met anderen en inmiddels ook met de natuur en zelfs de planeet. Dat is de normatieve opgave. Onze idealen moeten daarbij richting geven. Die moeten suggereren op welke vlakken we bereid zijn consequenties te verbinden aan ons besef van lotsverbondenheid. Zij markeren met wie en met wat degenen die deze idealen omarmen solidair zullen zijn. Helaas, bij de uitwerking van die idealen gaat het in *Tijd voor solidariteit* nogal eens mis.

Sinds de Franse revolutie en in veel klassieke linkse beginselprogramma's fungeert gelijkheid — naast vrijheid en broederschap — als ideaal. In *Tijd voor solidariteit* is het vervangen door 'gelijkwaardigheid'. Terecht, want gelijkheid suggereert al snel dat alle verschillen moeten worden uitgewist. Gelijkwaardigheid, daarentegen, impliceert zowel inclusiviteit (niemand valt buiten de boot) als diversiteit (verschil mag er zijn). Prima. Maar dan kun je de paragraaf dat dit ideaal nader toelicht niet beginnen met de stelling dat 'ieder mens van evenveel waarde is', om vervolgens te eindigen met de zin 'In onze ideale samenleving waarderen we niet degenen die het best voor zichzelf kunnen zorgen, maar diegenen die ook naar anderen willen omkijken' (p.5). Nee. Dat had om te beginnen natuurlijk 'Alle mensen zijn gelijkwaardig' moeten zijn — arm of rijk, man of vrouw, zwart of wit. Allen zitten in dat bootje — lotsverbonden.

En dat impliceert meer dan 'naar anderen willen omkijken' (p.5). 'Omkijken naar anderen' doen we in de privésfeer — al of niet samen, al of niet in georganiseerd (ngo-)verband. De publieke, *politieke* opdracht van gelijkwaardigheid luidt: niemand mag uit de boot vallen. Daarom kiezen we ervoor om ongelijkheden die het ideaal van gelijkwaardigheid bij voorbaat onmogelijk maken te verminderen, garanderen we een fatsoenlijk bestaan en bevorderen we emancipatie en pluriformiteit door mensen rechten en zeggenschap te geven. Herverdelen, emanciperen, verheffen — het zijn oude woorden, maar als opdracht nog altijd actueel.

Dan het tweede ideaal, 'een gezonde planeet'. 'De natuur heeft waarde in zichzelf, los van het nut voor de mens' (p.5), zo begint de toelichting ervan. Maar meteen daarop lezen we

> De globalisering van de productie werd ook mogelijk door heel andere ontwikkelingen dan het neoliberalisme, zoals de introductie van de standaard zeecontainer in de jaren zestig

dat de verstoorde relatie tussen mens, dier en natuur moet worden hersteld omdat 'voor de mens gezonde natuur onmisbaar is' (p.5). Ecocentrisme (intrinsieke waarde van de natuur) en antropocentrisme (waarde voor de mens) zijn zo in een paar zinnen samengeperst. Het zal goed bedoeld zijn, maar het is slordig uitgewerkt. Zo trap je toch weer in de valkuil van mens *versus* natuur.

Die hele notie van 'waarde in zichzelf' staat haaks op het netwerk-idee van wederzijdse afhankelijkheden. Waarde komt in relaties tot stand en is dus nooit 'intrinsiek'. Een gezonde planeet is niet exclusief voor de planeet van belang, noch alleen voor de mens. De planeet en wij mensen zullen het samen met elkaar moeten zien te redden. Dat vraagt om een andere organisatie van produceren, consumeren en het verdelen van schaarse hulpbronnen. Het vraagt om ingrijpend nieuw beleid. Daarop moet het politieke handelen zijn gericht.

Ten slotte 'vrijheid', het derde genoemde ideaal. *Tijd voor solidariteit* vult het eerst in met

'helemaal jezelf zijn', 'volledige zeggenschap over je persoonlijk leven', 'je eigen doelen stellen', 'zelf nadenken' en 'je eigen keuzes maken' (p.6). Heeft het neoliberalisme dan zelfs de auteurs van *Tijd voor solidariteit* geïnfecteerd, vraag je je even af.

Gelukkig wordt dit hyper-individualisme direct daarna flink afgezwakt, want 'vrijheid [is toch] veel meer dan doen waar je zin in hebt. Het is ook rekening houden met elkaar' (p.6). Vrijheid mag niet ten koste gaan van anderen, luidt het. Terecht — maar dit wist het klassieke liberalisme met zijn schadebeginsel ook al. Voor een sociaal-democratisch vrijheidsbegrip moeten we wat dieper graven. Om te beginnen: we hebben het over politieke vrijheid, niet over metafysische noties als 'de vrije wil' of het simplisme van 'helemaal jezelf zijn'. 'Politieke vrijheid is het recht alles te doen wat de wet toestaat; en als een burger kon doen wat de wet verbiedt, dan zou hij geen vrijheid hebben omdat anderen dat dan ook zouden kunnen doen', schreef Montesquieu 250 jaar geleden.[8]

> Een land dat op het terrein van de gezondheidszorg democratisch kiest voor nationale regelingen, zal voor veel geneesmiddelen toch afhankelijk blijven van de geglobaliseerde farmaceutische industrie

Of je een lange baard wilt laten groeien mag je zelf weten (het voorbeeld is van Montesquieu) — daarover spreekt de wet zich niet uit. Geweld plegen is daarentegen bij wet verboden. Die vrijheid heb je dus niet (en als jij die vrijheid had, zou een ander haar ook hebben en zou het met je vrijheid snel gedaan zijn). Politieke vrijheid, houdt Montesquieu ons voor, is niet van nature gegeven maar wordt pas mogelijk gemaakt door een rechtsstaat — een staat waarin de wet het hoogste gezag is en waarin bestuurd wordt via tal van instituties die tezamen, door checks and balances, fatsoenlijk, redelijk, beheerst, bestuur bieden en burgers tegen machtsmisbruik beschermen.

Geen vrijheid zonder deze 'steunberen van de samenleving'.[9] De rechtsstaat is voor ons middel én doel, schreef de grondlegger van de sociaal-democratie, Eduard Bernstein, ooit. Dat is andere taal dan het vast goedbedoelde, maar niet door instituties geschraagde 'vrij zijn doen we samen. Samen maken we keuzes over hoe we willen samenleven en hoe we onze gedeelde toekomst willen vormgeven' (p.6). Oké, tenslotte wordt er nog even aangetekend dat een functionerende rechtsstaat en een gezonde democratie daarvoor onmisbaar zijn. Maar waarom daarmee niet begonnen, in plaats van ermee te eindigen?

De rol van de partij

Politieke partijen plegen met hun beginselprogramma's hun visie op de samenleving te geven, hun idealen te formuleren en ook aan te geven hoe die idealen zouden kunnen worden gerealiseerd. De boodschappenlijstjes die verkiezingsprogramma's vaak leveren horen er echter niet in thuis. Je verwacht hoofdlijnen, richting en een helder idee over de rol die een partij wil spelen, in het politieke bestel en eventueel daarbuiten.

Het mens- en wereldbeeld en de idealen hebben we besproken; maar welke rol ziet de nieuwe partij voor zichzelf? Zij presenteert zich in *Tijd voor Solidariteit* als een brede volkspartij

die onderdeel is van een grote maatschappelijke beweging. En als een actiepartij, want 'waar veel partijen zich beperken tot hun rol in het parlement of de regering, kiezen wij er bewust voor om ook actief te zijn in de samenleving' (p.21). Het is de enige keer in *Tijd voor solidariteit* dat het woord 'parlement' valt.

'Om de toekomst in de goede richting te bewegen [moeten we] weten welke hendels we om moeten zetten' (p.8). De auteurs lijken op dit punt inspiratie te hebben geput uit het bekende citaat van Max Weber dat 'wereldbeelden, die door ideeën worden gecreëerd, menigmaal als wisselwachters de banen hebben bepaald waarlangs de dynamiek van belangen het handelen voortdreef.'[10] Om de wissels om te kunnen zetten moeten we eerst de geesten rijp maken, lijken de auteurs te concluderen. En dus gaat de politiek die zij voorstaan 'over veel meer dan beleid alleen'. Het gaat ook om ideeën, 'om de manier waarop we naar de wereld kijken, wat we eerlijk vinden en welke toekomst we ons durven voor te stellen' (p.21). Daarom wordt nadrukkelijk verbinding gezocht met bondgenoten binnen de vakbonden, de klimaatbeweging, emancipatiebewegingen, burgerinitiatieven en internationale organisaties (p. 22).

> Dat een collectief ook een richting kan kiezen die haaks staat op de idealen die je hebt geformuleerd, lijkt vergeten

De nieuwe partij beperkt zich bovendien niet tot het vertegenwoordigen van mensen, maar helpt 'hen ook [..] zelf macht op te bouwen, zich te verenigen en verandering af te dwingen, van de straat tot de Tweede Kamer' (p.21). In vijf pagina's wordt besproken wat dat alles zou moeten behelzen: allerlei beleidsvoornemens die deels in een verkiezingsprogramma kunnen worden gezet, naast (steun aan) maatschappelijke initiatieven.

Dat een linkse, brede volkspartij maatschappelijk actief is en verbindingen aangaat met allerlei sociale bewegingen is verstandig — het kan ideeën en energie leveren. Daar is in de tijd waarin wij leven op allerlei punten beslist behoefte aan. Maar in een rechtsstaat is het de wet die garandeert dat wenselijke of noodzakelijke veranderingen op langere termijn ook daadwerkelijk standhouden — niet onze solidariteit, en niet 'de sociale meerderheid' die erin gelooft. Meerderheden heeft een linkse partij in een democratie primair in het parlement te zoeken. Dáár ligt ook de opdracht om minderheden te beschermen — een voor democratie centrale notie die we in *Tijd voor solidariteit* node hebben gemist.

Tot slot

De gemeenschapszin herstellen die door decennia van neoliberaal beleid is geërodeerd, staat in deze aanzet voor een beginselprogramma voorop. Het is een terechte, bewuste keuze. Collectiviteit, het 'samen doen', levert ongetwijfeld kracht. Dat een collectief ook een richting kan kiezen die haaks staat op de idealen die je hebt geformuleerd, lijkt echter vergeten. De geschiedenis is er helaas vol van.

Collectiviteit en solidariteit dienen zich, ook nu, in Nederland, anders aan dan in sociaal-democratische vorm — bijvoorbeeld als 'eigen volk eerst' en benepen nationalisme. Ook dat is een aspect van de tijd waarin wij leven. In het hoofdstuk met die titel komt het echter niet aan bod. Pas in het hoofdstuk over 'de kracht van het collectief' worden de extreemrechtse uitda-

gers die zich presenteren als spreekbuis van het volk die de 'terechte onvrede misbruiken' even genoemd (p.14). En dan is het antwoord kort en simpel: 'Wij kiezen voor een andere weg.' Namelijk voor 'een rechtvaardige samenleving, die de macht teruglegt waar hij hoort: in handen van ons allemaal'. Dat antwoord zou de rechtse populist echter ook kunnen geven — al verstaat die onder 'ons allemaal' een ander, minder inclusief demos dan wat de auteurs van *Tijd voor solidariteit* ongetwijfeld voor ogen staat maar waarover ze opmerkelijk vaag blijven.

Wat in het concept-beginselprogramma als 'de kern van onze politiek' wordt aangewezen — lotsverbondenheid — verdient een betere uitwerking. Voor nu ontbreekt specificiteit. Het overkoepelende begrip 'solidariteit' overstemt de — slordig uitgewerkte — idealen en de normatieve keuzes die de politiek moet maken.

Solidariteit wordt in *Tijd voor solidariteit* gepresenteerd als een alomvattende maatschappelijke conditie, een sentiment gericht op collectiviteit dat in de voorgaande decennia door het neoliberalisme goeddeels zou zijn ondermijnd — de realisatie van linkse idealen belemmerend. Maar solidariteit is geen gegeven maatschappelijke *voorwaarde* om andere idealen te realiseren; het begrip heeft een normatieve lading. Het drukt uit dat je bereid bent consequenties te verbinden aan je idealen en je besef van lotsverbondenheid. Een 'solidaire samenleving' kan een gevolg zijn van links beleid. Goed uitgewerkte idealen moeten daar richting aan geven — niet een louter door nostalgie ingegeven verlangen naar collectiviteit.

■

Noten

1 PvdA, Beginselmanifest, 2005; GroenLinks, Partij van de toekomst, 2008. Dit laatste document is geen officieel 'beginselprogramma' maar formuleert de idealen, 'uitgangspunten' en 'politieke prioriteiten' van GroenLinks.

2 GroenLinks-PvdA, Tijd voor Solidariteit, Een eerste voorzet voor een beginselprogramma, juni 2025.

3 Arjan Reurink e.a. (2025). De tijd waarin wij leven, S&D 2025/3, 44 — 58.

4 De term 'neoliberalisme' valt in de eerste voorzet voor het beginselprogramma niet, maar wel in de uitgebreidere versie van de maatschappijanalyse in S&D.

5 Jan Willem Duyvendak (2025). *Spookkloven. Waarom Nederland minder gepolariseerd is dan we denken*. Thomas Rap.

6 Zie bijvoorbeeld Jürgen Habermas (2023). *Een nieuwe structuurverandering van het publieke domein*. Boom. en Jamie Susskind (2018). *Future Politics — Living together in a world transformed by tech*. Oxford UP.

7 Cf. Dani Rodrik (2012). *The Globalization Paradox*. Oxford UP. En de kritiek daarop van Martin Wolf (2023). *The Crisis of Democratic Capitalism*. Penguin, p. 258 ev. Beide publicaties worden in het S&D-versie van de maatschappijanalyse aangehaald.

8 Montesquieu (1951 [1757]). *De l'esprit des lois, in: œuvres complètes II*. Gallimard (Pléiade), p.395.

9 Kees Schuyt (2006). *Steunberen van de samenleving*, Amsterdam UP.

10 Max Weber (1968 [1916]). Die Wirtschaftsethik der Weltreligionen, in: J. Winckelmann (Hrsg.), *Max Weber — Soziologie, Weltgeschichtliche Analysen, Politik*. Alfred Kröner Verlag, p. 414.

Repliek op Harbers en De Vries

Het artikel *Lotsverbondenheid en solidariteit* van Hans Harbers en Gerard de Vries is een van de vele reacties die binnenkwamen na het verschijnen van *Tijd voor solidariteit,* afgelopen juni. De afgelopen maanden hebben we al deze reacties doorgesproken met ons schrijfteam (naast ikzelf zitten daar Noortje Thijssen, Hans Rodenburg, Arjan Reurink en Yourik Malet in). We zijn iedereen die de moeite heeft genomen op het stuk te reageren ontzettend dankbaar, vooral degenen die de moeite hebben genomen zo uitgebreid te reageren.

Dit is niet de plek om inhoudelijk op alle punten van Harbers en De Vries in te gaan, maar op een paar opmerkingen die ook door anderen zijn gemaakt, reageer ik graag kort. Harbers en De Vries wijzen op een paar belangrijke punten, die we in de nieuwe versie verbeterd hebben. Eén daarvan is de definitie van solidariteit. Die is beter uitgewerkt. Solidariteit is niet alleen het 'samen sterk staan' (een manier om verandering af te dwingen door massa te maken, de basis van de internationale arbeidersbeweging), maar houdt ook lotsverbondenheid in (ook in de zin van een leefbare natuur en klimaat). Solidariteit is in het belang van ons allemaal, ook in ons eigen belang dus, want daarmee kunnen we een samenleving creëren waar vertrouwen en zorg voor elkaar de plaats innemen van wantrouwen en onderlinge strijd.

In de nieuwe versie van het concept-beginselprogramma hebben we ook duidelijker gemaakt dat 'solidariteit' niet alleen een voorwaarde is om de rechtvaardige samenleving waar wij naar streven te realiseren, maar dat zij ook een ideaal op zich is, naast gelijkwaardigheid, een gezonde planeet en vrijheid. Ook de beschrijving van het ideaal vrijheid hebben we aangescherpt, want die was inderdaad wat warrig. In de nieuwe versie zijn negatieve vrijheid (en hoe we die begrenzen), positieve vrijheid en collectieve vrijheid in aparte paragrafen uitgewerkt, en niet meer kriskras door elkaar.

Zullen Harbers en De Vries dan helemaal blij zijn met het nieuwe concept? Ik hoop het grotendeels. Taaldingen blijven natuurlijk een kwestie van smaak (denk aan het gebruik van 'we'). En over de vraag of de huidige klassenverschillen problematisch zijn of dat die wel meevallen (ze verwijzen naar *Spookkloven* van Jan Willem Duyvendak) verschillen we van inzicht. Wij baseren ons — naast bijvoorbeeld het werk van onder andere oud-WBS-directeur Tim 'S Jongers — ook op de SCP-studie *Eigentijdse ongelijkheid*. Voor ons telt daarnaast sterk mee dat het aandeel arbeid in de economie gedaald is (en blijft dalen). Ook belangrijk in dit licht is de studie van Heike Vethaak en Egbert Jongen die aantonen dat vooral mannen met laagbetaald werk de afgelopen veertig jaar gemiddeld minder zijn gaan verdienen, minder vaak werk hebben en minder vaak een vast contract hebben. Dit is lang onopgemerkt gebleven doordat vrouwen in deze periode meer zijn gaan verdienen en doordat huishoudens kleiner werden en er dus minder monden gevoed hoefden te worden. Of het meevalt met die kloven in de samenleving is dus een kwestie van perspectief en definitie. Wij achten die scheidslijnen en toenemende ongelijkheid een van de drie kernproblemen van deze tijd.

Een nieuwe versie van het concept-Beginselprogramma is ondertussen gepubliceerd. Ook hierop kan weer gereageerd worden.

Annemarieke Nierop
Directeur Wiardi Beckman Stichting

INHOUD

3 *Redactioneel* Genoeg te doen
4 *Vrijmipo* **Frank Koenegracht** Brief aan mijn moeder
7 *Column* **Meike Bokhorst** Als de politiek verstek laat gaan

8 **Elmar Smid** De grootste dereguleringsoperatie sinds Thatcher
18 **Joop van den Berg** Kabinet in een vacuüm
26 **Wibo Koole & Frans Leijnse** Een reflectie op de teleurstellende verkiezingsuitslag
37 **Ben Dankbaar** Waarom vijf procent voor defensie niet genoeg is

52 **Interview met Vera Vrijmoeth & Tijmen de Vos** Verstikkende regeldruk voor bedrijven?
58 **Louis Genet, Lian Heinhuis, Béla Hulsman & Wibo Koole** Herstel de woonsolidariteit
65 **Hans Harbers & Gerard de Vries** Lotsverbondenheid en solidariteit
74 **Annemarieke Nierop** Repliek op Harbers en De Vries

9 789461 646828

S&D
JAARGANG 82 NUMMER 6 2025
vg vangennep